Izdano o tisućljetnici krunisanja TOMISLAVA kralja hrvatskoga

---

V. KRIŠKOVIĆ

HRVATSKO PRAVO KUĆNIH ZADRUGA

HISTORIJSKODOGMATSKI NACRT

ČISTI DOBITAK IDE U KORIST „HRVATSKE AKADEMSKE MENZE"

U ZAGREBU 1925.
ŠTAMPOM ZAKLADE TISKARE NARODNIH NOVINA
TROŠKOM PIŠČEVIM

Izdano o tisućljetnici krunisanja TOMISLAVA kralja hrvatskoga

V. KRIŠKOVIĆ

HRVATSKO PRAVO KUĆNIH ZADRUGA

HISTORIJSKODOGMATSKI NACRT

U ZAGREBU 1925.
ŠTAMPOM ZAKLADE TISKARE NARODNIH NOVINA
TROŠKOM PIŠČEVIM

Gospodina

VLADIMIRA MAŽURANIĆA,

koji nas je svekolike naučio cijeniti ustanove domaćega našega prava, koji je možda najtrajniju slavu rodjene nam hrvatske grude, slavu samosvojnih njenih kulturnih tvorevina u javnom i socijalnom životu, pronio daleko preko njezinih granica, moli da smije ovu svoju radnju okititi dičnim njegovim imenom

za znak harnosti i poštovanja

V. KRIŠKOVIĆ.

Ovaj je nacrt bio namijenjen zborniku naučnih radova, što ga je bila naumila izdati jedna naša kulturna ustanova o pedesetoj obljetnici svoga osnutka. Kako je ta namisao ostala ne oživotvorena, izlazi sada napose nešto proširen i dopunjen. Ne misli, da bude iscrpna rasprava o kućnoj zadruzi i njenoj literaturi, koja danas već za sebe zaprema malu knjižnicu. Kuša, valjda prvi put u našoj knjizi, makar i samo u najglavnijim potezima, da sustavno prikaže njeno hrvatsko pravo. Obradjujući tu drevnu našu starinu i narodnu svetinju, hoće da i ovaj kulturni list uvije u vijenac slave, kojom hrvatski narod vjenča prvi najsnažniji izražaj samosvojnoga svoga bića i spomen prvoga svoga kralja s njegovim dvorskim dostojanstvima i tada u ovim stranama nevidjenom kopnenom i pomorskom silom.

Jer što je Hrvatu kralj Tomislav i njegov spomen — o tome neka umukne sinovlji osjećaj pa prihvati riječ brat Čeh Lubor Niederle („Manuel de l'antiquité slave", p. 92, 94): „L'empire des Croates se fortifie rapidement, son histoire glorieuse commence dès le IXe siècle. — Le noyau de la nation croate, établi entre la Kulpa, le Vrbas et la Cetinja, constituait dès le Xe siècle une unité nombreuse, forte et belliqueuse. L'histoire nous fournit à cet égard une série de temoignages; et Constantin évalue la puissance militaire des Croates chrétiens à 160.000 soldats et 180 navires. Cette force des Croates et la position territoriale avantageuse, qu'ils occupaient sur le golfe du Quarnero, position facilitant leurs relations avec les vieilles civilisations de l'Italie et de Byzance, leur liberation relativement précoce du joug des Awars, tout cela devait favoriser l'expansion rapide des Croates et leur permettre d'ettendre assez vite leur empire sur les tribus slaves voisines d'Istrie, de Pannonie et de Bosnie. Au Xe siècle, le roi croate Tomislav (904—928)

apparait comme le maître effectif des régions de la Save, du Primorje, de la Bosnie et de la Dalmatie“ — „Carstvo Hrvata brzo ojačava, njegova slavna povijest počinje se od devetoga stoljeća. — Jezgra naroda hrvatskoga, što je sjedjela izmedju Kupe, Vrbasa i Cetine, sačinjavala je od desetoga stoljeća zajednicu brojnu, snažnu i ratobornu. Povijest nam, što se toga tiče, daje mnogobrojnih dokaza, a Konstantin Porfirogeneta u svome djelu „de administrando imperio“ 31. cijeni vojničku silu kršćana Hrvata na 160.000 momaka i 180 brodova. Ta sila Hrvata i zgodni geografski položaj, što su ga zauzimali na zalivu Kvarnerskom, a položaj, koji im je olakšavao veze sa starim civilizacijama Italije i Bizanta, njihovo razmjerno rano oslobodjenje od jarma avarskoga — sve je to za cijelo uskoravalo naglo širenje Hrvata i pomoglo im, da su dosta brzo protegnuli svoje carstvo na susjedna slavenska plemena Istre, Panonije i Bosne. U desetom stoljeću kralj hrvatski Tomislav (904—928) bijaše u istinu pravi gospodar krajeva oko Save, Primorja, Bosne i Dalmacije“.

Kralju, za kojega oskudni i kratki ljetopisi onoga doba pa i svi pozniji ljetopisci i današnji domaći i strani historici u jedan glas govore, da je sabrao hrvatsku zemlju, neka je i ovaj smjerni poklon!

U Zagrebu, travnja 1925.

V. K.

SADRŽAJ.

Ako se u području imovinskoga prava svejednako goni i prepire, koja je svojina starija, kolektivna, skupna ili individualna, pojedinačna, pa koja je ustanova u odnosu čovjeka spram prirode i spoljašnjih ekonomskih dobara prvobitna, sustav obiteljskoga i plemenskoga vlasništva ili misao, što je ko zaradio, ulovio i oteo, da to samo njemu pripada — a ono se, što se tiče područja obiteljskoga prava s izuzetkom Herberta Spencera, Lubbocka i njihovih pristalica u Engleskoj i Njemačkoj uzima gotovo općeno, da se je čovječanstvo iznajprije razvilo u skupu, a pojedinac se čovjek polagano i postepeno isticao iz toga skupa. Isprva je svak sa svim svojim bitkom prikovan za obitelj, ona ga brani i plaća za nj, kad počini koje kažnjivo djelo, ona jedina opći s drugim obiteljima, pojedinac je bespravan i nemoćan. Od toga obiteljskoga sustava nastao je, kako Kohler misli, i iskonski oblik braka, brak po obiteljskim skupinama. Muževi jedne obiteljske skupine žene se ženama druge skupine, od koje se muževi opet žene ženama prve, ali ne pojedinačno već skupno tako, te nijedan nema posebne svoje žene, već svak ima pravo na svaku ženu, što se je obitelji priudala. Iz toga skupnoga razvio se je onda pojedinačni brak, koji u pojedinih naroda zadobija prerazne oblike. Da spomenemo samo ponajglavnije. Najstariji taki oblik čini se da je poliandrija, višečoestvo, u naroda, gdje se obično ženska djeca ubijaju a obitelj uzdrži na životu i othrani samo jednu djevojku, kako je gotovo svagda u najsiromašnijih naroda, u raznih plemena indijskih, Singaleza i plemena oko Himalaje. S višečoestvom je srodan brak, gdje žena obredi više muževa tako te jedno vrijeme ima samo jednoga čovjeka, ali ga na priliku svaki treći mjesec mijenja, kako je to u nekih plemena južne Indije. U islamskom svijetu opet na daleko se

raširila poligamija, višeženstvo, a i tu samo u imućnih živalja i redovno nigda u čitavom narodu, dok su narodi kulturnoga zapada i Židovi prigrlili monogamiju, jednočoestvo i ženstvo, a ovi drugi s inačicom, valjda preuzetom iz prava indijskoga, tako zvana leviratskoga braka, gdje je najbliži srodnik pozvan da udovi pokojnika bez djece „probudi sjeme". Uzimajući s druge strane brak može da bude endogamija ili eksogamija. U prve uzima se žena samo iz srodstva, kako je na priliku u Perzijaca, gdje su muž i žena redovno iz iste obitelji, a često i bratučedi. U druge se srodnici nigda ne žene. Ta se razlika kadšto i tako razumijeva, da se u endogamije bez ikaka obzira na srodstvo ljudi žene iz istoga sela, a u eksogamije samo iz drugih prijedjela, kako je to u nekih indijskih plemena južne Amerike.

Što je kultura dalje napredovala i ljudima olakšala krutu nuždu bitka i prinudu izokolnih prilika, počinje etika da utječe u njihove osjećaje i običaje, a sa sve većim razvitkom etičkim javljaju se oblici braka, što hoće mistički da oživotvore duševnu zajednicu obaju bračnih drugova. Isprva je to puštanje i miješanje krvi, u Japanaca trokratno ispijanje triju kupa, u Indijaca miješanje pirinča. Poslije javlja se svešteničko vjenčanje na priliku u Indijaca, gdje brahmin vrši neke propisane obrede i čita neke svete rečenice, u Židova i evropskih naroda, gdje u kršćanskom svijetu nastaje dogma, da je ženidba sakramenat i čisto crkvena stvar. Ali dotjerana i savršena kultura ne podnosi te svešteničke ženidbe. U klasično svoje doba iznosi rimsko pravo zasadu, da je ženidba stvar privatne dispozicije, privatan ugovor, što se sklapa s privolom bračnih drugova. Consensus facit nuptias, ženidba biva privolom zaručnika. Oni od toga ugovora mogu da odustanu i rastave se kadgod hoće, a sve propise o ženidbi i njezinim učincima daje privatno pravo. Poslije petnaest vijekova crkvenoga ženidbenopravnoga sustava, kad je crkva sama izdavala zakone za ženidbu i vršila sudovanje u ženidbenim stvarima, počinje u osamnaestom stoljeću utirati pute klasičnoj rimskoj ideji škola prirodnoga prava sa svojim zasadama, da je spolni saobraćaj prirodno pravo svakoga čovjeka, da valja svakomu čovjeku priznati to pravo i

zato ukloniti sve umjetne pravnom normom naredjene stege toga prirodnoga prava, bile te stege neslobodni stalež osobe ili ženidbene zapreke. Ta nauka kao da je htjela brak zamijeniti slobodnim spolnim saobraćajem, slobodnom ljubavlju, pa raskinuti sve dosadašnje obiteljske veze. Nju prihvaća francuska revolucija da je oživotvori. Pravni položaj vanbračno rodjene djece sasvim se izjednačuje s djecom rodjenom u braku. Srednjevjekovne stege, da se podanici i kmetovi ne smiju ženiti, ukidaju se. Tako pozivajući se na prirodu uskršava stara rimska ideja, da je sklapanje braka privatan ugovor zaručnika, ali samo država zvana je da uredi taj privatni ugovor. Ženidba je sada neki gradjanski odnos, gradjanski ugovor (contrat civil), pripada k području države, a samo vjenčanje upravni je akat. Tako je postao civilni brak konačni oblik braka savremena kulturnoga svijeta.

Brakom se osniva obitelj, a obitelj je životni, socijalni odnos, koji je pretežno uredjen vjerom i moralom, a tek od česti pravom. Koliko pravo uredjuje obitelj, bit će taj poredak različit prema tome, po kakovu sustavu hoće da je uredi. A takih stalnih sustava obiteljskoga poretka ima u glavnom tri: matrijarhat, maternitet, materinstvo — patrijarhat, paternitet, očinstvo i naša kućna zadruga. U novije doba tvrdilo se je doduše više puta, da ne treba ni obitelji ni takih stalnih njenih sustava, a da ih u istinu svagda nije ni bilo, već da je u svakoga naroda vladao ponajprije heterizam, promiskuitet, stanje bez obitelji, sasvim slobodna ljubav. Nu dosele barem nijesu mogli da iznesu nikaka pouzdana dokaza, da je u ikoga naroda igda bilo takoga u istinu ničim nevezana mješovita spolnoga saobraćaja.

Matrijarhatom zovu onaj obiteljskopravni poredak, gdje dijete nije ni u kakom pravnom srodstvu s ocem, već samo s materom i s onim osobama, što s materom imadu zajedničku mater. Otac nije gospodar u kući, u istinu i ne pripada kući, a ako je u opće koja muška glava u kući, to je brat matere, onaj brat, što s materom ima istu mater. Na prvi mah čini se kao da je taj obiteljskopravni poredak bio u svih naroda prvobitan,

jer preteže u prirodi a naročito u životinjskom carstvu. Pa odista otkako je Bachofen („Das Muterrecht" 1861.) iznio tu teoriju o materinstvu, a Mac Lennan, Lewis Morgan („Ancient society" 1877.) i drugi dalje je razložili i dotjerali, rasprostranila se je brzo širom svega svijeta, a socijalisti je namah listom prigrliše objeručke. Sasvim prirodno, jer u njihovu nastojanju, kako bi porušili sadašnju obitelj, jednu od osnovnih ustanova savremena pravnoga i socijalnoga poretka, maternja obitelj nije im se ni iz daleka vidjela onako strogo uredjena veza kao očinska. U one prve nema toliko autoriteta i zapta kao u ove druge. Po toj teoriji vladalo je materinstvo čovječanstvom nekoliko stoljeća. To je, kako oni kažu, neki prelazni stepen sviju naroda, iz kojega se je tek razvio sustav očinski, jer je materinstvo prirodno nastalo iz prvobitnoga slobodnoga mješovitoga spolnoga saobraćaja. Matrijarhata ima doduše i danas u nekih neznatnih divljih plemena, ali toj teoriji nije još pošlo za rukom dokazati bjelodano, da se je matrijarhat igdje sam po sebi razvio u patrijarhat, ni da ga je igda bilo u arijskih naroda, za koje je naprotiv izvjesno, da je u njih od iskona bilo očinstvo. Zato današnja nauka pretežno misli, da je prvobitni sustav obiteljski

Patrijarhat, onaj poredak, gdje je dijete u prvom redu s ocem u pravnom odnosu srodstva. On je osnovan na gospodstvu, na strogom poretku, na podredjenosti. Muž je gospodar žene, djece, robova, sluga, u opće družine. Njemu isprva pripada ne samo žena nego i svaki njezin plod, makar i ne potječe od njega, i njezino dijete, s kojim se je trudna od drugoga koga vjenčala, i dijete, što ga je u preljubu porodila. Zato ona znana poslovica „pater est quem nuptiae demonstrant", otac djeteta svagda je muž majke. Kasnije valja to pravilo samo za djecu rodjenu u braku, za onu, koja u istinu potječu od muža njihove matere. Taj tip obiteljski oštro se ističe u indoevropskih i semitskih naroda, ali do sve svoje krajnje strogoće dotjerao se u starom rimskom pravu. U klasično njegovo doba a navlastito u doba zadnjih cezara bio je već znatno oslabio, dok mu kršćanska nauka nije oduzela tu strogoću i silu. Kršćanska ideja, najindividualističnija od svih vjera, što ih je

igda bilo, u suštini je jednakost svih ljudi pred Bogom, a ta je ideja izjednačila pravni položaj žene i djece s položajem oca obitelji. Od žene i djece učinila je potpune pravne subjekte. Ona vlast, što ju je patrijarhat davao ocu obitelji spram žene i djece, pretvara se u pravo upravljati njihovom imovinom. Novovjeki gradjanski zakoni prihvaćaju doduše očinsku vlast, ali je stežu takim javnopravnim stegama i podredjuju tako strogom državnom nadzoru te je gotovo sasvim potisnuta u područje etike i morala. Novi njemački gradjanski zakonik proširuje ju na roditeljsku vlast, dok je savremena socijalizacija, moderna socijalna skrb gotovo ukida, prisvajajući sebi pravo, da dijete oduzme i ocu i obitelji kadgod to dječji i javni interesi ištu.

Konačno je treći obiteljski sustav naša kućna zadruga. Zovemo je tako, da bismo je razlučili od zadruga iz drugih pravnih područja, naročito iz područja prava trgovačkoga i obrtnoga, prava na vodu pa i prava poljoprivrednoga, gdje su zadruge prozvali i „seljačkima". Utjecaj kršćanske ideje, sve snažnija državna vlast i diferenciranje izmedju ljudi, što je porastom kulture sve veće dolazilo, odlučivali su sve više pojedinačnu obitelj od više bratske i plemenske zajednice, dok je nijesu sasvim odijelili. Zato svaka pojedinačna obitelj osniva svoje zajedničko kućanstvo, gospodarstvenu zajednicu roditelja i djece, pa je tako po pravnom i socijalnom poretku u kulturi daleko dospjelih naroda kuća i ognjište, zajedničko živovanje i gospodarstvo samo jednoga muža, njegove žene i njihove porodice ponajglavniji temelj i prava i društva. Tu se dakle obitelj osnovana ženidbom i kućna zajednica sasvim podudaraju. Svaka pojedinačna obitelj — svoja kućna zajednica. To je obiteljski tip savremena kulturnoga svijeta i u gradjana i u seljaka. Ali ima slučajeva, osobito u naroda, što u kulturi nijesu tako daleko doprli, gdje se samom ženidbom ne osniva i posebno kućanstvo, gdje se žena udaje kao u čitavu roditeljsku kuću svoga muža, a muž oženivši se ženom ulazi u njezinu roditeljsku kuću, a da ne osnivaju svoga posebnoga kućanstva. Tu je kućna zajednica šira od pojedinačne obitelji. Danas je najznamenitiji oblik ovake šire kućne zajednice naša kućna zadruga. U njoj

žive više užih obitelji pod ravnanjem jednoga kućegospodara, a kad je broj duša za jednu kućnu zajednicu prevelik, istupa iz zadruge jedna ili više užih obitelji pa osniva novu zadrugu. U nas je i danas socijalni poredak pretežnoga broja seljaštva osnovan na kućnoj zadruzi.

Očito je, da za taku kućnu zajednicu od više užih obitelji ne može da valja redovno gradjansko obiteljsko i imovinsko pravo. Osim pravnih odnosa izmedju muža i žene, roditelja i djece jedne uže obitelji ima tu prirodno i pravnih odnosa te uže obitelji spram drugih pojedinaca i obitelji, što s njome žive u istoj kući i kod istoga ognjišta. Ako je obična gradjanska obitelj tek neka gospodarstvena zajednica roditelja i djece, a ono je ovaka kućna zadruga upravo osnova za organizaciju produkcije u kud i kamo većem opsegu. Ona je od iskona tip našega seljačkoga obiteljskoga poretka. Ali ona je ujedno i ponajglavnija, ako i nije jedina, organizacija našega seljačkoga gospodarstva. Ona je ponajvažnija naša agrarnopravna ustanova po tome, što je svejednako subjekat velika dijela našega seljačkoga zemljišnoga posjeda. Treba dakle svagda lučiti obiteljskopravnu stranu zadruge od njezine agrarnopolitičke. Time se baš razlikuje od drugih isto tako važnih seljačkih zajednica našega domaćega prava, od zemljišnih zajednica i imovnih općina bivše hrvatske Krajine. U ovih nema nikakih obiteljskopravnih odnosa izmedju ovlaštenika, pravoužitnika. One su čiste imovinskopravne, zemljoprivredne udruge, čiste agrarnopravne ustanove. Zadruga je naprotiv ne samo taka imovinska zajednica i agrarnopravna ustanova, nego i seljačka obiteljska ustanova sa svojim posebnim obiteljskim pravom.

Obziruči se od česti, koliko je to nužno, na ovu agrarnopolitičku stranu zadruge, jer se ona temeljito može da ispita i raspravi samo u vezi sa čitavim agrarnopravnim sustavom, uzeli smo ovdje u prvom redu da razložimo njezinu obiteljskopravnu stranu. Ona prva nije tako tipična, udesila se je prema gospodarstvenoj i socijalnoj naobrazbi, što smo je dobijali od drugih naroda, dok je ova druga naša domaća, izvorna tvorevina. Toga radi idemo ponajprije da objasnimo zadrugu sa socijološke

strane ili točnije, da u najkrupnijim crtama iznesemo njenu socijalnu historiju, zašto je i kako u nas nastala i sačuvala se do današnjega dana, pa njezin pozitivnopravni razvitak, kako je banska Hrvatska uočila njezin agrarnopolitički poziv i kušala, da je zakonom uredi i prisnuje na savremene kulturne i socijalne prilike. A onda da izložimo, kako joj je zakon odredio pojam, pa rastvorimo njezinu pravnu prirodu i odredimo joj mjesto u sustavu našega privatnoga i javnoga prava, nadalje pravni položaj, pravnu i djelatnu sposobnost njenih članova i konačno njenu organizaciju, kojom se odvaja od obične gradjanske obitelji.

Postanak.

Nazivi „zadruga", „inokosna zadruga", gdje je u kući preostala samo jedna uža obitelj, „inokoština", seljačka obitelj, što živi po općem gradjanskom pravu — ne potječu iz naroda. Nijedan hrvatski (ni srpski) pravni spomenik ne zna za ta imena. Na priliku poljički zakon (oko 1400. godine), koji još najviše radi o diobi negdašnje zajedničke baštine, samo luči (44) braću bližnju od davne, vrvne, plemenske pa za prve kaže, da im je „sve, doklegod se ne razdijele, zajedno, i dobro i zlo, i korist i šteta, i duzi, komu su dužni i ko je njima dužan, a kad se razdijele, svakomu svoj dio". Naziv „zadruga" unijela je u narod nauka i uredska praksa isto onako kao i naziv „država" za ono, što su prema latinskom „status" Talijani prozvali „stato", Francuzi „état", Englezi „state", Nijemci „Staat" a Česi „stát". Domaći naziv za taj pojam bio je naročito u banskoj Hrvatskoj „zemlja" prema magjarskom „ország", jer je moderni naziv „állam" kovanica od „áll", stajati. Zato naziv „zemaljski" sabor, „zemaljska" vlada u našem domaćem pravu znači za pravo državni sabor, državna vlada. Ni Magjari nijesu svoj sabor ni vladu, pa ni u zadnjoj kraljevoj zavjernici, inauguralnoj diplomi inako zvali. Narod je zvao zadrugu „kuća" (osobito u Crnojgori) „hiža". „skupščina" (u sjevernim stranama banske Hrvatske). Naziv „zadruga" javlja se u našoj knjizi tek oko polovine prošastoga stoljeća. Strohal misli, da je u banskoj Hrvatskoj tu riječ u tom smislu prvi stao upotrebljavati pokojni Franjo Žužel u „Gospodarskom listu" 1855. godine. Do tada se je zadruga u bivšem gradjanskom području zvala naprosto „patrijarhalnim životom". Hildburgshausen izvještava 1737. godine o bivšoj hrvatskoj Krajini, da je čitava zemlja razdijeljena u neke tako

zvane baštine (bastinnen) ili kućne zajednice, a da je svaka baština dužna dati jednoga oboružana i odjevena čovjeka za gospodsku službu (u Mažuranića „Prinosi za hrvatski pravnopovjesni rječnik" str. 48.). Pod „baštinama" misle se ovdje zadruge.

Empirično, kao historijska činjenica pokazuje se zadruga, da je jedna ili više užih obitelji, što pod ravnanjem jednoga kućegospodara zajednički, nerazdijeljeno obradjuju i uživaju zemljište, na kome žive. Značajno je dakle njezino obilježje, da je skup krvnim srodstvom povezanih osoba, koje u zajednici zaradjuju i troše. Po tome je ona kolektivna gospodarstvena jedinica, a osim toga i gospodarstvena organizacija, koja ne samo prikuplja sredstva, da udovolji ekonomskim potrebama svojih pripadnika, nego i sama preuzima i provodi to udovoljenje. Zato s pravom kaže Adolf Buchenberger („Agrarwesen und Agrarpolitik"), da ne zna ni za jednu kolektivnu gospodarstvenu jedinicu, gdje bi kolektivistička organizacija bila tako oštro izražena kao baš u zadruzi. Tek komunistička država, koja vodi i ravna svukoliku produkciju i konsumciju svojih gradjana, bila bi taka krajnja tvorevina tako zajedničkoga gospodarstva.

Gdje je iskon zadruge, kako je i kada nastala i razvila se ta osobita vrsta seljačke obitelji i poljoprivredne zajednice, to pitanje nije nauka ni danas izvela na čistac. A nije zato, jer je isprepleteno s onim tako grdno osporenim glavnim pitanjem, je li iza stalnoga naseljavanja — jer je prije toga časa zajednica hatara (Gemarkung) u svih naroda bez razlike nesumnjiva, pošto inače nije ni moguće — prvobitni tip svojine oranica, livada i šuma bio skupno ili pojedinačno vlasništvo? Je li se naseljavanje, prvo i stalno uzimanje zemljišta u svoju vlast, u svih naroda izvršilo jednolično, po istim pravilima, ili različito, po individualnim svojstvima toga naroda, po njegovim kulturnim, političkim i gospodarstvenim osobinama? Naročito, je li prvobitni zajednički (kolektivni) zemljišni posjed poslije stalnoga naseljavanja isključiva osobina nekoga naroda, ili je to neki odredjeni kulturni stepen, što ga kraće ili duže vrijeme moraju da prodju svi narodi, koji se stalno nasele i pregnu za višom

kulturom? Ovo zadnje mišljenje iznose Roscher, Haussen, Laveleye, a pobijaju ga za područje njemačkoga prava Briesen, Lamprecht, Hildebrand. A tako su se u svima tim pitanjima i mišljenja Fustel de Coulangesa, Seebohma, Sumner-Mainea, Sinkovića, našega Strohala i tolikih nebrojenih drugih nemilo ukrštala. Naučenjak, koji je u toj stvari iznio na javu najviše vrela i prvi najopsežnije obradio svu tu nedoglednu gradju, bijaše berlinski profesor August Meitzen (u svome djelu: „Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finen und Slaven", 1895.). Raspravljajući o tome van reda mučnom, svejednako neistraženom i zamršenom pitanju udario je pored svih tih nebrojenih razrožnih mišljenja nekako srednjim putem, a bit će najprilićnije, da i mi za njim podjemo na tome putu. Tako ćemo najbolje izložiti čitavi spor.

Pojedini nam jezici zasvjedočavaju, da su svi indoevropski narodi, što su se ovamo doselili, već u staroj svojoj domaji znali, kako se ore, sije žito, melje, če, kuje, timari stoka i gaje druge domaće životinje. Znamo, da su već tada živjeli u sredjenim bračnim i obiteljskim odnosima, da su ih vodili knezovi i suci, da su svoje nove stanove zaposjeli po plemenima, razvrstanim u obitelji i srodstva, pod vodstvom plemenskih starješina pa se razdijelili po srezovima. Po svoj prilici ostali su nomadi tako dugo, dok ih nestašica prostora i gubitak stada nijesu prinudili na stalno boravište. Ali razlika, kako su se i kojim načinom na svome zemljištu prvi put stalno naselili, jako je znatna i očito nacijonalna.

U germanskih plemena nema jasnih tragova kakove prvobitne zemljišne porodične zajednice, već se namah od prvoga naseljavanja pojedinačne obitelji javlja individualno vlasničtvo i potpuna gospodarstvena samostalnost njezina oca na zaposjednutom zemljištu. (Drugi to dašto odrešito poriču). Naprotiv u Kelta (u Irskoj, Škotskoj i Walesu) i u Slavena bio je prvi oblik zemljišnoga vlasništva kolektivan. Tu bijaše opet jedna bitna razlika izmedju njih. U Kelta je ta zajednica, taj kolektivni subjekat, kojemu pripada zemljište, „clan", čitavo pleme, svi srodnici, koji misle da potječu od istoga praoca i svikolici imadu isto ime, pod ravnanjem jednoga starješine s očinskom vlasti, birana od najuglednijih obitelji toga plemena. Ostatak srezova pojedinih plemena u Irskoj sadašnje su njezine grofovije i baronije. Sama plemena vrstala su se po vlasti i ugledu, jer samo starješine nekih najodličnijih bili su naizmjence kraljevi i potkraljevi ostrva. Unutar pojedinih plemena njegovi su članovi suvlasnici svega zemljišta. Niko ne može nasljedstvom postati samovlasnikom kojega dijela plemenštine, već je svakomu dodijeljena na uživanje primjerena količina zemljišta. Sinovi naslijedili bi samo pokretnu imovinu svoga oca, vanbračni jednako kao i bračni, a svaki „clan" bio je dužan plaćati daće i „davati ručne i vozne težake", da bi se podmirile javne potrebe, javne gradnje, rat i izdržavanje starješine i njegovih činovnika.

I Slaveni su doduše isprva u plemenskim skupinama skupno zaposjeli neke prilično prostrane krajeve. I u njih je pojam plemena prilično jednak keltskom. Tako na priliku naš poljički zakon zove take plemenske skupine „vrve", a njihovo zemljište „plemenština". To kao da su plemenskom vezom povezani davno razdijeljeni dionici zajedničke negdašnje baštine, od koje su neka zemljišta (gaji, luzi, šume, pašnjaci, livade i t. d.) ostala nepodijeljena. U banskoj Hrvatskoj ima historijskih ostataka „bratstva" ili „plemena", od kojih su članovi već podijelili svoju baštinu izmedju sebe, ali svejednako stoje pod upravom zajedničkoga starješine svoga roda i skupno uživaju one česti svoga zemljišnoga posjeda, što ga još nijesu razdijelili. Bogišić spominje u svome „Zborniku sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovjena", da taka bratstva i plemena postoje i danas u Hercegovini, Crnojgori i kotorskom okružju. Više porodica, koje potječu od istoga praoca, tvore bratstvo, a više takih bratstva na nekom teritoriju tvore pleme. Uz moralnu solidarnost imadu bratstva i plemena zajedničke pašnjake i dubrave, dakle zajedničku imovinu, koja je ostatak stare plemenštine. Poznate slavenske „plemenštine" opsezale su do stotine četvornih milja. Kao u Kelta i tu se pod vodstvom starješina svakomu plemenu odredjuje zemljište, gdje da se nastani, a ugled i broj plemenske braće odlučit će hoće li ga dopasti bolji ili lošiji kraj.

Ali ta plemena, koliko ih nije razjurila tudjinska sila, domaća nesloga i despocija boljara, u svih Slavena pa i u Hrvata kao da nijesu mogla da zadobiju onako čvrstu unutrašnju organizaciju kao u Kelta. Vrv, bratstvo, pleme s jedne strane, a kućna zajednica s druge strane brzo se razilaze. Pojedinačne obitelji, ma da i obuhvataju više loza sa svojim porodicama, trajno sebi prisvajaju većinom omanje česti plemenštine i uzimaju ih za svoje nasljedno porodično dobro, za baštinu. U Slavena nije se dakle nigda pojedinačno vlasništvo odijelilo od zajedničkoga zemljišnoga posjeda naseljenika. Od te pojedinačne obitelji zaposjednuto zemljište ne dijeli se njenim članovima, već ga čitava obitelj kao kućna zadruga zajednički i nerazdijeljeno obradjuje pod ravnanjem jednoga kućegospodara, koji je starješina u zadruzi, nalaže svakomu zadrugaru što mu je svaki dan raditi, sprema i čuva poljsko orudje i nepotrošene životne namirnice, vrši sva prava očinske vlasti, a sve sporazumno s ostalim članovima zadruge, koji ga mogu svrgnuti i na njegovo mjesto drugoga izabrati za svoga starješinu. Kad je broj oženjenih zadrugara prevelik, da živi kod jednoga ognjišta, dijele se, osnivaju se nove zadruge pa tvore selo. Zato se u Slavena mnoga naselja zovu po patronimicima, koji su postali od imena poznata praoca, a valjda s istoga razloga kadšto čitava sela, kao što je i danas u Rusiji, tjeraju isti zanat. Ima sela samih košarača, kolara, postolara, lončara, kovača i t. d. To nasljedno porodično dobro, ta baština, to je iskon zadruge, koja je negda u svih Slavena bez razlike postojala, a u južnih Slavena, u banskoj Hrvatskoj, Srbiji, Bosni i Hercegovini, Bugarskoj ostala do današnjega dana, makar su oni zaposjeli staru kulturnu zemlju keltsku, rimsku i ilirsku.

Pored zadruge ima još jedan praslavenski prvobitni oblik kolektivnoga vlasničtva zemljišnoga, koji se je po svoj prilici razvio iz zadruge. Toga se mišljenja uz mnoge slovenske naučenjake drži i Nijemac Haxthausen — dok drugi kažu, da mu se jasni tragovi današnje organizacije razbiru tek od početka sedamnaestoga stoljeća, kad je Boris Godunov seljacima zabranio, da poradi općene gladi ne smiju otići iz svoga sela, prikovao ih za grudu, predao ih vlasti vlastelina pa njih i robove učinio nevoljnicima. To je ruski mir, kolektivno vlasničtvo općinskoga zemljišta. „Mir“ znači ruski svemir, svijet, zatim skupštinu onih, koji u selu imadu pravo glasa, a konačno tako zvanu „obščinu“, seljačku zemljišnu zajednicu, o kojoj se ovdje govori. Nevoljnici, seljaci podanici na nekom zemljištu vlastelinskom tvorili su za sebe zemljišnu općinu. To je zemljište po narodnoj pravnoj svijesti od iskona zajedničko vlasništvo svih seljaka. Ali vlastelin mogao je po svojoj volji u tu općinu naseliti druge duše, a sadašnje iz nje ukloniti. Općinsko se zemljište zajednički ne obradjuje, već se u nekoj izmjeri daje pojedinim porodicama na uživanje, i to po broju odraslih otaca obitelji i muških duša, što u porodici žive. No kako čitava općina solidarno jamči vlastelinu za sva podanička podavanja i državi za glavarinu, ne daje se zemljište pojedinim porodicama za svagda, nego samo do nove podjele općinskog zemljišta, koja se obavlja kod svakoga novoga poreznoga propisa ili kad je broj otaca obitelji i muških duša u kojoj porodici tako narastao, da joj dodijeljeno zemljište ne dostaje za prehranu. Kad je u Rusiji carskim manifestom od 19. veljače 1861. općeno, a na carskim domenama 1866. podložništvo ukinuto bilo, nije seljačko zemljište kao u nas pripalo u vlasništvo seljacima već općinama, da bi se tako mir i dalje sačuvao, jer se je u njemu vidjela prastara narodna ustanova i jaka zaštita protiv osiromašenja seljaštva. No te općine medjuto vlasne su i odrediti, da se to općinsko zemljište trajno podijeli medju općinare, pa su se tom ovlasti većinom i poslužile, jer se je pokazalo, da snažniji razvitak poljoprivredne kulture i ekonomski napredak pojedinih gospodara ne podnosi take stege. Tako tamo nestaje mira baš kao u nas zadruga. Ruski je mir dakle periodična podjela općinskoga zemljišta medju općinare, a po svojoj prirodi mnogo je bliži keltskomu „clanu“ nego našoj zadruzi.

Upirući se na tu većinom prihvaćenu teoriju o prvobitnom naseljavanju Slavena, izniklo je mišljenje, da je naša zadruga prastara, praslavenska i sveslavenska ustanova. Osobito otkako je jedan od novijih slavenskih pravnih historika i agrarnoprav-

nih pisaca, praški profesor Karel Kadlec iznio dokaze, da je zadruga nekoć postojala u svih Slavena, naročito u Čeha, Poljaka i Rusa, prije nego se je razvila kneževska vlast, makar je danas ima samo u južnih Slavena. Da je zadruga specifično naša domaća prastara agrarnopravna ustanova, nastala daleko prije srednjevjekovne feudalne države — to mišljenje danas u nas i slavenskom svijetu općeno prihvaćeno. Uza nj su pristali Bogišić, Mil. Marković, Balzer, Bogoslavski, Smirnov i drugi. Prvi naš domaći historik Rački dokazuje u znanom svom djelu „Nutarnjost Hrvatske prije dvanaestoga stoljeća", da su u Hrvatskoj postojale zadruge već prije dvanaestoga stoljeća. Ističe, kako u našim starim spomenicima ima jako puno slučajeva, da više njih zajedno raspolaže nekretninama, da se spominje suvlašništvo, pa u svakom takom suvlasništvu vidi zadrugu, premda se ni iz čega ne razbira, da bi ti suvlasnici živjeli u zajedničkom kućanstvu pod upravom jednoga izabranog a inače ravnopravnoga kućegospodara. Rački i naš najbolji znalac hrvatske pravne historije Vladimir Mažuranić (u svojim „Prinosima") razlažu, da je ustanova zadruge skroz na skroz prožeta konstitucijonim duhom, da su Hrvati baš u zadružnom obiteljskom životu odgojeni u ustavnoj svijesti i da su tu svijest i u državni život unosili još prije, nego li su drugi narodi imali ustavnu formu vladavine. Kućegospodar zastupao je zadrugu u župskim skupštinama, jer je više zadruga tvorilo bratstvo, pleme, nastanjeno u jednoj župi, kojoj je najviši organ župska skupština a izvršni njezin organ župan. Više župa tvorilo je opet državu, kojom su vladali vijeće i sabor, pravo narodno predstavništvo, u koje su pojedina bratstva (plemena) birala svoje zastupnike. Izvršni organ države bio je kralj, kojega je to narodno predstavništvo biralo, ali je njegova vlast bila ograničena voljom naroda, privolom i vijeća i sabora, jer je i kralj bio ravnopravan brat svima članovima toga narodnog predstavništva, kao što je župan bio ravnopravan brat župske skupštine, a kućegospodar ravnopravan brat ostalim zadrugarima.

Pa tako je naš svijet obikao u zadruzi vidjeti svoj prastari čisti, nijednim tudjinskim pravom nenatrunjeni obiteljski tip i najoštriji izražaj slavenskoga historijskoga kolektivnoga agrarnoga reda. To se misli reći, kad se kaže, da je zadruga naša „patrijarhalna veza", premda su patrijarhat i zadruga dvije sasvim različite stvari. Pod „patrijarhalnom" razumijevala se starodrevna porodična veza. A odatle potječe i tendencija, da se ta starodrevna naša ustanova pošto poto uzdrži, da se dioba zadruga, ako i ne posve zabrani, a ono znatno otešča, što više, javljaju se zahtjevi, da se ne samo ona uža obitelj, što je sama preostala na zadružnom selištu, tako zvana „inokosna" zadruga, kod koje je prestao prvobitni razlog zadružne veze, tom vezom i dalje što čvršće organizuje, nego da se i „inokoština", seljačka uža obitelj, koja ne živi u zadruzi, zakonom obrati u zadrugu, jer će tako biti osnova novih zadruga (Badaj, Strohal). I dopustivši, da je taki naš specifični historijski kolektivni agrarni red negda općeno postojao, ta tendencija pušta s vida elementarnu ekonomsku istinu, da organizacija produkcije ne biva po nekom historijskom izgledu, već da se udešava po gospodarskim prilikama. Hoće li zadruga da ne izgubi svoj raison d'être, treba da bude uredjena, ne možda po načelu konzervativnom, već po načelu produktivnom, da ne bude prepona onoj radnoj snazi, koja bi, riješena zadružne veze, u drugom području našla bolje privrede nego u ograničenom zadružnom kućanstvu.

U ostalom to mišljenje, da je naša zadruga izvadjena baš iz duše i genija našega naroda, teško da će moći obastati pored novih socijoloških istraživanja, koje odlučno protiv toga zbore. Već i našemu svijetu dobro znani belgijski naučenjak i Strossmayerov prijatelj Emile de Laveleye, što je našu zadrugu vidio i proučio u Djakovštini, pa ju prvi od svih neslavenskih pisaca potanje prikazao u svome glasovitom djelu „De la propriété et de ses formes primitives" (O vlasništvu i njegovim prvobitnim oblicima), spominje, da je i u Francuskoj u srednjem vijeku bilo takih baš na vlas jednakih kućnih zadruga, communautés, da su te zadruge potrajale sve do velike revolucije, a da su bile nastale u povodu feudalnoga sustava. Zemaljski gospodin da je imao ošasno pravo na zemljište kmeta, a zemljište inokosna kmeta (kmeta bez ukućana) da bi poslije njegove smrti pripalo

zemaljskom gospodinu. To ošasno pravo zemaljskoga gospodina da bi upravo prinudilo njegove kmetove na zadružni život, jer kad bi kmet živio u zadruzi, ne bi mu imovina poslije njegove smrti pripala zemaljskom gospodinu, nego bi zadruga bez prekida ostala vlasnicom njegove ostavine. S toga da je zadruga seljaku bila jedino sredstvo skupljanja kapitala, a ujedno i jedini način, da je mogao vršiti tegotna i silna podanička podavanja i uzdržati se pored tolikih velikih ratova. S druge strane da je i vlasteli bilo mnogo milije, kad je na selištu živjela čitava zadruga, jer je ona lakše i sigurnije od inokosnoga podanika mogla izvršiti propisano podavanje i obaviti tlaku, a s toga da su sama vlastela take zadruge ustrajali.

A i u drugim zemljama nastale su u povodu posebnih agrarnih prilika seljačke zajednice, slične našim zadrugama. Tako u nekim stranama Afrike i Polinezije, u Mikroneza i Malajaca, a naročito u Osseta, zatim Eskimosa i Finaca. Arapi u Alžiru obradjuju u zajednici svoje nasljedno zemljišno porodično dobro i dijele samo prirod izmedju sebe. Vlastela u sjevernoj Italiji davaju veća zemljišta od deset do dvadeset hektara zajedno i solidarno u zakup seljačkim zajednicama (consorzio), gdje više krvnim srodstvom vezanih užih obitelji žive pod ravnanjem jednoga gospodara (reggitore) poput naše zadruge. Sličnih obiteljskih ustanova ima u tirolskih Ladina, u Galiciji, sjeverozapadnom kutu Španjolske, gdje su se u ona brda zabili zadnji plavokosi potomci zapadnih Gota, u seljaka zvanih „Calpulli". Negda je širom čitave njemačke Švajcarske bilo takih seljačkih zadruga, koje su zvali „Gemeinderschaften" a i danas ih ima u züriškom kantonu, pa su tamo bile uredjene züriškim gradjanskim zakonom od 1864. godine. Takih primjera moglo bi se spomenuti i više.

S toga drugi poriču, da je zadruga neki općeni prvobitni kolektivni oblik vlasništva zemljišnoga pa da je neka prastara specifično sveslavenska ustanova, već tvrde, da je jednako kao u drugih naroda i u nekih naroda slavenskih u historijsko doba nastala u povodu osebujnih njihovih socijalnih i državnih prilika. Od slavenskih pravnih historika zastupa to mišljenje osobito Čeh J. Peisker. I u nas se je isprva, kad se je stalo razmišljati o zakonskom uredjenju zadružnopravnih odnosa, pojavilo mišljenje, da su zadruge u uskoj vezi s podaništvom, štono je 1848. god. bilo ukinuto, pa da su se u povodu toga podaništva i razvile. Bilo je doduše i prije 1848. godine zadruga, koje nijesu bile u podaničkoj vezi. Jer po našem domaćem pravu bili su plemići ili vlastela (dominia), koji su na svom podaničkom, urbarskom, kolonikalnom posjedu imali kmetove, ili mali, prosti, seoski plemići (nobiles unius sessionis), koji nijesu imali kmetova. A zadruga bilo je i na plemićkom posjedu toga maloga plemstva. Nu daleko velika većina zadruga bila je na zemljištu podaničkom, urbarskom. Živjela je na zemljištu, koje joj bijaše prigodom regulacije podijeljeno kao selišna pripadnost uz odmjerene selišne podanke, davanje robote, tlake (kućnoga činža, voznih i ručnih težaka). Jednako kao u Francuskoj, reklo se i u nas da su se te zadruge razvile baš iz toga ukinutoga feudalnoga, urbarskoga podaništva, jer je s jedne strane kmet bio prinudjen živjeti u zadruzi, da mu odmjereno selište ošasnim pravom ne pripane zemaljskom gospodinu, a s druge su strane i sama vlastela osnivala nove zadruge, koje su izvršivale sve urbarske podanke lakše i sigurnije od inokosna kmeta. A pošto su zadruge ustanova, suvisla s ukinutim srednjevjekovnim sustavom, nema nikaka interesa i dalje ih čuvati, pa treba pustiti narod, neka se dijeli, kad je i onako tako navalio dijeliti se.

I ne govoreći o Srbiji, Bugarskoj, dalmatinskoj Hrvatskoj i t. d. već za bansku Hrvatsku to mišljenje nije ispravno, jer kako da se protumači postanak zadruga u bivšoj hrvatskoj Krajini, gdje nije bilo takih podaničkih odnosa kao u bivšem gradjanskom području? Nema sumnje, da su zadruge bile u uskoj vezi i s urbarskim sustavom gradjanskim i s vojničkim sustavom krajiškim, pa da su s toga i jedan i drugi u svome interesu nastojali, da ih pod svaku cijenu uzdrže. Zemaljski gospodin trebao je zadrugu na svome selištu, jer mu je tako bilo zajamčeno i uspješno obradjivanje selišta i točno izvršavanje selišnih podanaka. U Krajini je svaka kuća morala dati i izdržavati barem po jednoga vojnika, s toga su krajišnici bili pri-

nudjeni živjeti u velikim obiteljima, zadrugama, jer inače ne bi bili mogli bez ogromne štete u svome gospodarstvu udovoljavati toj svojoj vojničkoj dužnosti. Samo uza taj sustav mogla je hrvatska Krajina dati jedanaest pukovnija, dok je bivše gradjansko područje, po broju pučanstva jednako s Krajinom, davalo tek tri. Po tome nema sumnje, da se je i taj urbarski i taj krajiški vojnički sustav upravo osnivao na zadruzi. No kako da se protumači postanak zadruga u dalmatinskoj Hrvatskoj, Srbiji, Bosni i Hercegovini, Crnojgori, Bugarskoj, gdje ni takoga urbarskoga ni takoga vojničkoga sustava ne bijaše? Kako da se protumači ona želja za zadružnom organizacijom, što u našega naroda bez sumnje postoji? Lovretić na priliku spominje u svom opisu narodnoga života i običaja u Otoku („Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena“ II. str. 385.), da se tamo, otkada nema zadruga, spare po dvije po tri kuće u spregu, da zajedno rade poljske poslove, skupa oru, kose, kupe, voze, žanju i vrše. Sprege ima i u našem Zagorju, Srijemu, Srbiji, Bugarskoj, a u crnogorskom opštem imovinskom zakoniku potanje je uredjena zasebnim normama.

Da spomenemo ovdje jošte dva stručna mišljenja, kako je u Srbiji a kako u Hrvatskoj nastala zadruga.

Za prvu kuša Stojan Novaković u svome „Selu“ da pokaže, kako se je tamo zadruga razvila. On misli, da se je razvila pod utjecajem financijskoga sustava, preuzeta iz rimsko-vizantijskoga carstva. Po tome sustavu kupile su se dažbine episkopske po kućama i zato, što su se skupljale od svakoga dima, zvale su se dimnica. U poznije tursko doba plaćala se je dimnica po tom istom sustavu, s toga je već i u staroj srpskoj državi običavalo po više obitelji živjeti pod izliku u jednoj kući (zadruzi), samo da obidju zakone, po kojima se je porez ubirao po kućama. Bilo je i u ono doba jake težnje k diobi, ali život je očevidno upućivao na zajednicu kao na povoljniji način za snošenje ondašnjih teških rabota. Ako su se ljudi u stvari i dijelili, krili su tu diobu pred vlasti i gospodarem, da bi se zaklonili od rabota i teških tereta.

Ovo mišljenje Novakovićevo može se lako pobiti istim razlozima, koji obaraju tvrdnju, da je u Hrvatskoj zadruga nastala i razvila se u povodu urbarskoga i krajiškoga vojničkoga sustava.

Za Hrvatsku misli Strohal („Mjesečnik“ 1903. str. 916. i d.), da je razlog postanku zadruge to, što je za intenzivnije poljodjelstvo bilo upravo nužno zajedničko gospodarenje od više slobodnih ravnopravnih muškaraca, a što se je napose samo uz takovo gospodarenje moglo udovoljavati teškim dužnostima, koje su zemaljska gospoda nametala podanicima, pa što su konačno kmetovi samo tako mogli osujetiti ošasno pravo zemaljskoga gospodina. Seljak je bio prinudjen da živi u zajednici s rodjacima, ako im je htio sačuvati zemljište, jer je vlastelin, pošto nije bilo dosta kmetova, bio prinudjen ostaviti zemljište ukućanima pokojnikovim, da nastave gospodarstvo. S druge strane bilo je u interesu i zemaljskoga gospodina, da mu kmetovi žive u zadrugama, jer mu je zadruga bila veće jamstvo od pojedinaca seljaka, da će te podaničke dužnosti biti i izvršene. No nijesu samo gospodarske prilike gonile na zajednički život, već se je zadruga razvila i iz ustanove, da otac obitelji ne može samovoljno, bez privole ostalih kućnih članova raspolagati kućnom imovinom, a ta se je ustanova, kako se vidi iz Verböczyjeva Tripartita, upravo najsavršenije razvila u hrvatsko-ugarskom pravu.

I dopustivši sve to, premda se tu radi o pukim hipotezama, što ih je Kadlec konstruisao, ostao je Strohal dužan dokazati, da je ta ustanova ograničenosti kuće gospodara u raspolaganju imovinom bio upravo konstitutivni elemenat u razvitku zadruge, jer bi se baš s isto tolikim pravom moglo obratno ustvrditi, da se je ta ustanova ograničenosti kućegospodara u nas razvila i mogla razviti baš zato, što je u narodu već postojalo zadružnopravno načelo.

Vraćajući se na ona dva glavna protivna mišljenja, s jedne strane, da je zadruga prastara specifično praslavenska ustanova, i s druge strane, da je u svakoga naroda tek jednaki posljedak istih ili sličnih socijalnih, agrarnih i državnih prilika — bit će

*

istina možda negdje u sredini izmedju njih. U svih arijskih naroda čini se da je poslije stalnoga naseljavanja nastala obiteljska ili plemenska zemljišna svojina. U njih je socijalni iskon bio kućna zajednica roda, župe, plemena, skupine ljudi povezanih krvnim srodstvom, koji obitavaju u jednom kraju pod jednim starješinom. Stari indijski pravni poredak osnovan je na kućnoj zadruzi s nerazdijeljenim vlasništvom njenih članova. U Mahabharati, najvećoj njihovoj narodnoj epopeji, veliča se nerazdijeljena obitelj, a i danas je u Pandžabu, sjeverozapadnoj pokrajini Hindustana, sadašnjoj žitnici čitave Indije i izokolnih država pa i Evrope, običajno pravo u suštini obiteljsko vlasništvo, a nije pojedinačno. Poljodjelstvo je zadružno, čitavo pleme uzima zemljište u svoju vlast, obradjuje ga u zajednici, krči šume, sije i žanje, a kad se je zemlja iza dvije tri godine iscrpla, seli dalje i nastavlja taj posao. To je tako zvani džumsustav u starih Indijaca, koji prestaje, čim se pleme u nekom kraju stalno naseli. Tad se čitava zemlja dijeli u kulturnu i ugarenu. Ova se zadnja ne obradjuje, već se pušta da miruje i da se kasnije privede kulturi. A pleme može tu čitavu zemlju da obradjuje u zajednici, kako je na priliku sustav „zamindari" u Indijaca ili sustav cyvara u starih Kelta — ili se zemlja unutar plemena dijeli pojedinim obiteljima periodično, na neko vrijeme, kako to biva u agrarnoj historiji preraznih naroda. Taki je na priliku sustav „pattidari" u Indijaca, postupak „reebninga" u Germana (gdje svak u selu treba da ima jednak ždrijeb i svakomu se po tome ždrijebu može zemlja nanovo izmjeriti, ako ga je dopalo manje ili više), sustav „comachodta" u Kelta, već spominjani „mir" u Rusiji, sustav u Kineza do trećega i četvrtoga stoljeća prije Krista, sustav „kubundena" u Japanaca u sedmom stoljeću poslije Krista i t. d. Ali i taj sustav polagano prestaje, ponovna podjela zemljišta biva sve rjedja, obitelji stalno ostaju na svome selištu, uzimaju ga za svoje i pridržavaju neka s drugim obiteljima skupna prava u nerazdijeljenom zajedničkom zemljištu, pa tako nastaje porodično vlasništvo, a tek iz toga porodičnoga dobra razvija se sa sve većim individualizovanjem obitelji pojedinačna svojina.

Kao u svih indoevropskih naroda i u Slavena odijelile su se iz toga roda, župe, plemena njegove česti, pojedinačne porodice, u kojoj su zajedno živjele dvije ili više užih obitelji, sa svojom nerazdijeljenom imovinom. Tu agrarnu ustanovu zajedničkoga kućanstva od više užih obitelji rastočio je u drugih naroda i zapadnih Slavena individualistični pravni i gospodarstveni poredak zapadnjačke kulture mnogo prije nego u Hrvata, Srba, Bugara, u kojih je do danas socijalni položaj velike česti seljaštva ostao osnovan na zadruzi naprosto zato, jer do njih ta zapadnjačka zemljišna kultura nije jošte dospjela ili barem nije ih tolikom snagom zahvatila. Dašto da je ta od prastarih vremena preostala kućna zajednica od više užih obitelji, zadruga, zadobila u nas od klime i tla, individualnih svojstava našega naroda, preraznih njegovih političkih, gospodarstvenih i kulturnih prilika svoj osobiti oblik i vrstu. Državna vlast, izrabljujući je u svoje svrhe, mogla joj je produžiti vijek kao na priliku u banskoj Hrvatskoj urbarskim i krajiškim vojničkim sustavom. Ali o daljoj sudbini te obiteljske skupine, povezane u jednu agrarnokomunističku zajednicu, u sadašnje individualistično pravno i gospodarstveno doba ne može da bude sumnje. U glavnom radi se tek o polaganijoj ili bržoj evoluciji k neminovnoj meti. Kod toga ne treba nas mladje da smeta, što smo se u tome odvojili od mišljenja majstora i naših učitelja domaćega prava, pa smo na oko manje narodni ljudi od njih. Njima nije savremena socijologija i etnografija iznijela toliko novih činjenica i otvorila tako dalekih vidika kao nama.

Pozitivnopravni razvitak.

Nijednom upravnom stvari nije se hrvatsko moderno zakonotvorstvo toliko bavilo, koliko baš zadrugom. Nijedan se hrvatski moderni zakon nije toliko mijenjao, koliko zakon o zadrugama. Nije to bilo samo zato, što se je taj zakon ticao pravnih odnosa seljačkoga staleža, te prave jezgre svakoga, osobito mlada naroda, koja se je od iskona pa do vijeka prikovala za djedovsku grudu, toga najživljega vrutka svoga ži-

vota, iz kojega pomladjuje svoje gradsko žiteljstvo, jača svoju obrambenu silu i crpi pretežnu čest svojih životnih namirnica. Bilo je to i zato, što ni naša novovjeka nauka ni naša upravna praksa već od prvoga početka nije bila na čistu, kojim će agrarnopolitičkim pravcem udariti kod uredjenja zadruga. Za praktičnu agrarnu politiku odlučne su one iste ideje, koje odredjuju pravac i općoj gospodarstvenoj politici, pa tako i u našem agrarnopolitičkom razvitku novijega doba možemo da lučimo tri perioda.

Prvi bijaše agrarna politika feudalne države, što je u banskoj Hrvatskoj potrajala do polovine prošastoga stoljeća i izgradila sustav urbarski u bivšem gradjanskom i vojnički u bivšem krajiškom području. Ona je opsežnim seljačkim kolonizacijama naselila nebrojene opustjele krajeve, policijskim propisima obezbijedila seljačka selišta, uredila zakonima odnos seljaka spram vlastele i vrhovnoga lenskoga gospodara, cara u Krajini, čuvala da se seljačka selišta ne zaduže i ne cjepkaju. Moderna čeljad redovno u djuture oštro osudjuje taj naš urbarski i krajiški sustav naprosto zato, što je seljaka izvlastio, oteo mu zemljište. Kod toga zaboravlja, da je taj nepravedni pravni položaj seljaka tek od česti urodio lošim gospodarstvenim posljedicama. Ta izvlazba seljaka zemljoradnika bila je ublažena čitavim sustavom nasljednoga zakupa i nasljedne daće. Stege, što ih je vlastelin, car nametao seljačkoj slobodi, da po svojoj volji nije mogla raspolagati zemljištem, branile su, da se to zemljište ne prezaduži i negospodarstveno ne cjepka i ne komada. Ograničenje, što je vlast seljaku nalagala u starim urbarskim općinama i krajiškim državnim šumama, spriječilo je samovoljnu i lakomislenu sječu pa utrlo pute savremenom racijonalnom šumskom gospodarstvu. Taj srednjevjekovni agrarni sustav zajamčio je zemljoradniku kakvu takvu ekonomsku osnovu, čuvao ga je da ga ne pritisne glad, da ne ostane bez kuće i kućišta i ne mora seliti u strani svijet. Ničim nestegnuti socijalni razvitak seljaštva dospio je na priliku u Engleskoj s njegovim uništenjem, a u susjednoj Italiji sa nedovoljnom izmjerom zemlje ili s osirotjelim zakupnicima, gladnim i poderanim da je strahota. Tamo su širom čitave zemlje sve šume poharali do zadnjega drveta osim ono nešto malo u Kazentinu. Dosta je da se isporedi naša sa svoje nevolje toliko razvikana Lika, gdje se tobože „bijeda sije a junaci niču“, na priliku s talijanskom Romanjom. Da i ne govorimo o Siciliji, gdje je pisac ovih redaka na svoje oči vidio, kako u proljeću gradski sluge javno na trgu iz velikih košara seljacima u dronjcima dobacuju komade hljeba kao gladnim psima!

Pa opet je taj ničim nestegnuti socijalni razvitak seljaštva bio neumitni zahtjev i neminovni posljedak triju pokretnih sila, što su već u osamnaestom a naročito u devetnaestom stoljeću odredjivale smjernice gospodarstvenoj i državnoj politici širom svega zapadnjačkoga svijeta. Bio je zahtjev i posljedak prije svega nevidjena tehničkoga napretka u području poljoprivrede zajedno sa sve općenitijom naukom fiziokratskom, da je poljoprivreda izvor svega bogatstva narodnoga. A onda iz istoga filozofskoga korijena, iz škole prirodnoga prava nikle ideje prosvjete, pravâ čovjeka i gradjanina, da svaki čovjek ima neka prirodjena slobodnjačka prava, kojih se ne može odreći, kojih mu niko ne može da oduzme i u koja država smije da prehvati samo na osnovi ovlasti, što ju joj opća volja, zakon daje. I konačno s tom prosvjetom srasla razvitka moderne državne ideje, koja za sve gradjane ište jednaka politička prava. Napredni tehnički pronalasci nijesu se mogli iskoristiti kod tako priprostih i kojegdje sasvim loših gospodarstvenih prilika seljaka, kod njegovih nesnosnih podanaka i rabota, kod njegova gospodarenja sapeta ekonomskom zavisnošću od zemaljskoga gospodina, kod komadićaka polja zbrkanih i ispremiješanih sa zemljom gospodskom i sa česticama drugih seljaka, kod njegova potpuna nestatka vjeresije, jer nije bio gospodar svoje zemlje. Sve snažniji zamašaj ideja prirodnoga prava zahvatio je i oborio ličnu neslobodu nevoljnika seljaka, a take neslobode nije moderna država mogla da podnese jednako kao ni vlasteoske (patrimonijalne) policijske i sudske vlasti. Ta moderna evolucija iskala je trojako oslobodjenje seljaka: gospodarstveno, lično i političko. Svaki seljak treba da je svagdje lično

slobodan, vlasnik svoje zemlje s potpunim državljanskim pravima.

Jer ponajkrupnija je protivkulturna prepona, koja ne da, da bi se zemljište što intenzivnije iscrplo na korist samoga gospodara i čitave državne zajednice, ona, što gospodaru oduzima slobodno raspolaganje svojom osobom, prikiva ga za grudu pa podvrgava vlasti i sudovanju zemaljskoga gospodina, koji ga ekonomski iskorištava. Te lične stege seljaka, ma da su se s vremenom od nečovječnih muka jadnoga nevoljništva, od onoga čuvenoga uprezanja francuske gospode kmetova u svoja kola i kmetskoga šibanja okolišnih ribnjaka i jezera, da žabe ne krekeću i gospoda mogu mirno spavati u svome dvoru, ublažile do puke obveze, da ne smiju otići sa svoga selišta bez dopuštenja svoga zemaljskoga gospodina, ti lični okovi branili su pojedincu, da nije mogao odabrati za sebe najpodesnije zvanje ni slobodno razviti svoje lične sposobnosti. A ti okovi nijesu samo sapinjali seljaka, već su bez prekida dubli socijalni jaz izmedju triju staleža, plemića, gradjana i seljaka s njihovim medjusobnim pregradama i povlasticama. Uza to su nametali najgrdnije prepone i smetnje duhovnoj i materijalnoj kulturi moderne države, pa morali u raznim zemljama dizati bune seljaka protiv gospode i konačno raspaliti pokret, koji je prošao po svemu svijetu pa ih raskovao i pokidao sa seljaka.

Čelovodje su tome slobodnjačkomu pokretu bile romanske države, Italija i Francuska, koje su od staroga Rima baštinile njegov politički talenat, njegov pojam subjektivnoga prava i ideju lične slobode, što ju je narod sam sebi dao pa zato svaki pojedinac ima u njoj jednak dio. Rano u srednjem vijeku zabranjuju talijanske gradske republike nevoljništvo, 1256. godine Bolonja, 1266. Trevizo, 1288. Firenca. Francuski kralj Filip Lijepi ukida 1271. lično i stvarno podaništvo na svojim prostranim dobrima u grofoviji tuluškoj i albiskoj, a Luj X. 1315. na svim kraljevskim domenama. Kanton Bern dopušta 1420., da se kmetovi jeftino otkupe. Kralj poljski Kazimir proglašava 1467. u zapadnoj Pruskoj sve seljake slobodnim vlasnicima svojih zemljišta. Kanton Zürich naredjuje 1525., da se po njegovim

selima bez ikake odštete nevoljništvo i lični podanci ukinu, a stvarni otkupe. Kraljica Elizabeta oslobadja 1600. zadnje kmetove engleske krune. U sedamnaestom i osamnaestom stoljeću nastoje vladari u mnogim krajevima Njemačke, u Danskoj, Austriji, Ugarskoj i Hrvatskoj, da bi ličnu neslobodu seljaka olakšali. Ali sve te olakšice nijesu mu donijele i pravo, da se smije dati na kakovo samosvojno tečevno zvanje, pa je s izuzetkom Švajcarske i Engleske položaj seljaka ostao svejednako ekonomski i politički neslobodan.

Istom zaključci francuske narodne skupštine u historijskoj onoj noći 4. kolovoza 1789. izvojštili su mu tu slobodu za svagda i po svima zemljama kulturnoga svijeta. Iz svih onih ludosti i grijeha, zločinstva i pokolja revolucije, iz onoga naduvenoga proglašavanja prava čovjeka i gradjanina, apstraktnih rečenica izvadjenih iz kojekakvih fikcija, iskočio je i do trajne dragocjene tekovine svega čovječanstva izvio se onaj junački smioni skok, što je prvi put poslije tisuću godina pokušaja, borba, tjeskoba i muka ispunio davnašnje zavjete i nade čovječanstva pa ugrabio svakomu državljaninu jednaku osnovu političkih i ekonomskih prava. Onaj poštenjačina vicomte de Noailles predložio je te historijske noći, da bi se „ukinule povlastice plemstva, što su svojom tegotom raspalile gnjev naroda, da bi se proglasilo lično podaništvo seljaka utrnutim a svi njihovi stvarni podanci takovima te se mogu otkupiti". No dajući oduška javnomu mišljenju, kako su sve take reforme neminovno nužne, a u svome zanosu, da bi ideja pravne jednakosti sviju održala potpunu pobjedu, skupština u onaj mah kličući od ushita jednodušno prihvati, da se ukida vlasteosko sudovanje i sve gospodske povlastice lova i ribolova, da se vlasteoske desetine priroda pretvaraju u novčani danak, da svi staleži imadu da plaćaju jednake daće, da su svi jednako sposobni obnašati javne službe. Kasnije su se te slobode dopunile ukinućem cehova, potpunom slobodom obrta i ničim nesmetanom slobodom kretanja, boravišta i nastana. Sve te francuske tekovine danas su temelji modernoga gradjanskoga društva po svem kulturnom svijetu. Na njima su izgradjene sve te moderne demokracije, a zato se, mimogred budi rečeno, programi

nekih savremenih ne samo klerikalnih i militarističkih nego i seljačkih i radničkih stranaka, koje konfesiji, vojsci, seljaštvu i radništvu hoće da izvojšte položaj staleža u smislu srednjevjekovne države, da prigrabe čest državnoga suvereniteta, državne vlasti za svoje staleške svrhe, kose sa samom idejom moderne demokracije. Ona podnosi zasebne lokalne, klasne i zvanične interese pojedinih socijalnih skupina, ali nikako zasebne staleške interese takove vrste, jer suverenitet, državna vlast u cijelosti jednako pripada svima državljanima. Francuzi su poslije užasa vlade terora prodrli gotovo u sve države evropske i pokorili ih pod svoju vlast, a narod ih je svagdje radosno dočekivao kao svoje spasitelje, jer je znao, da će taj novi njihov socijalni i pravni poredak oboriti domaće stare uzane i nesnosne prilike. Pa odista svagdje, u Italiji, na lijevoj obali Rajne, u Švajcarskoj, u Španjolskoj, u njemačkim zemljama, u dalmatinskoj i banskoj Hrvatskoj, u Sloveniji, gdje su god makar i privremeno uredili svoju upravu, svagdje su oživotvorili to načelo. Code Napoléon nije znao ni za kaku nejednakost gradjanskih prava pa nije dopuštao nikakih ograničenja vlasništva do služnosti i novčanih renta, što se mogu otkupiti (čl. 526, 530, 637). Iza svršetka Napoleonskih ratova pokušale su doduše mnoge države, da bi natrag trgle, ali pravni i socijalni preokret bio je izvršen, vlasteoskom gospodstvu bio je kraj, lična i ekonomska sloboda seljaka nije se nigdje mogla dalje zauzdavati, dok sredinom prošastoga stoljeća nijesu napokon i u našoj praktičnoj agrarnoj politici francuske ideje iznijele pobjedu, zadahnule u historiji možda najveći i najslavniji sabor hrvatski od 1848. godine pa oslobodile seljaka i rasteretile mu zemljište.

Otkako je u bivšem gradjanskom području 1848. godine bila ukinuta urbarska podanička veza, a 1850. u bivšoj Krajini graničar zadobio potpuno vlasništvo svoga krajiškoga zemljišta, austrijska je policijska država promicala gospodarsku tehniku i obuku, ali nije puno dirala u jezgru od staleške države preuzeta našega agrarnopravnoga poretka, u urbarski i krajiški sustav, u lične i gospodarstvene prilike seljaštva. Ali taj agrarnopravni poredak staleške države kosio se je sa slobodnjačkim

idealima, što su sve više preotimali mah, jer je sprečavao svaki snažniji gospodarstveni napredak, svako intenzivnije iskorišćivanje tla. Dugo željkovani i spremani preokret zbio se je u nas poslije povraćena ustava i uredjena državnopravnoga položaja pod konac šezdesetih godina prošastoga stoljeća. Pod snažnim utjecajem individualističnih gospodarstvenih teorija, kojima je u njemačkoj nauci Lujo Brentano bio čelovodja, bude načelo slobodnoga zemljišnoga posjeda i slobodne konkurencije, slobodnoga stjecanja i odsvoja zemljišta, misao vodilja svega agrarnoga gospodarstva. A sa stečenom ličnom slobodom seljaka i ukinućem svih srednjevjekovnih spona, što su ga prije tako stezale, kao da je obamrla svaka pozitivna državna skrb za socijalni položaj i gospodarstveno blagostanje seljačkoga svijeta. Unutrašnja kolonizacija zanemaruje se, naseljavanje i komadanje zemljišta ostavlja se privatnoj inicijativi i prepušta se bezdušnim komardarima. Uredjenje zemljišnih odnosa stvar je privatnoga prava, zemljište je kapital baš kao i svaki drugi kapital, može se dijeliti, cijepati, komadati, zadužiti koliko vlasnik hoće, ne treba za nj nikakova posebnoga i izuzetnoga nasljednoga prava, već za nj valja opće gradjansko nasljedno pravo kao i za svaku pokretnu imovinu. Ne treba po posebnim načelima urediti ni seljački kredit, makar se za nj za razliku od pokretnoga hoće i niska kamata i dug otplatni rok. Seljak neka dopane šaka kapitalističkih preduzeća, makar će ga seoske štedionice sa svojim kratkim platežnim rokovima, lihvarskim žirima, visokom kamatom, prosvjedima, odvjetnicima i ovrhama dovesti na prosjački štap. Državna vlast nema razloga, da se napose brine za socijalni i ekonomski položaj seljaštva, koliko se ne radi o pukom smicanju prepona slobodnome mahu pojedinca gospodara.

Ta liberalna agrarna politika nije bila bez nekih blagoslovnih posljedica. Dala je seljaku ličnu slobodu, oslobodila ga je od srednjevjekovnih stega, rasteretila mu zemljište od nesnosnih vječnih služnosti i danaka, obezbijedila mu posjedovno pravo, dala mu slobodne ruke u iskorišćivanju zemljišta za svoje lične ekonomske potrebe. Na osnovu njezina pravnoga poretka,

od svih pravnih i umjetnih spona odriješena poljoprivreda naprijed je trgla kao nigda prije. Ali kao što je u industriji oživotvorena sloboda obrta, tako je i u poljoprivredi taj gospodarstveni i tehnički napredak sa sobom donio svu silu socijalnih nedaća. Neograničenim komadanjem i cijepanjem, zaduživanjem i prodavanjem zemljišta rastepao se mali i srednji seljački posjed pa premnoge seljačke porodice ostale bez djedine. S druge strane gomilanjem zemljišta u rukama kapitalista narasli preogromni spahiluci, gdje je pukao golem jaz klasne oprjeke izmedju seljaka i radnika, gdje je seljak beskućnik bio prinudjen nadnicom zaslužiti koru hljeba, ako nije htio poći u grad za slugu ili iseliti se u tudjinu. Seljaci natovarili toliko dugova na vrat, da ih nikako nijesu mogli izmiriti, a s modernim prometalima i utakmicom velikih zemalja žitnica, Amerike i Rusije cijene žitu i drugomu prirodu pale za nekoliko stotina postotaka. Tako nastade medju seljaštvom bijeda i očajanje, nastade najopasnija vrsta proletarijata, seljački proletarijat. Zato se s općenom socijalnom politikom javlja i u poljoprivredi umjerena reformna politika, koja u Adolfu Buchenbergeru dobija svoga najumnijega teoretičara. Sve više dozrijeva misao, da načelo slobodne dispozicije privatnoga interesa nije u poljoprivredi zadnja meta, da socijalna reforma ne smije da stane na kraju grada i industrijskih područja. Država je pozvana ne samo promicati poljoprivrednu tehniku gospodarskim školama, izložbama, pokušalištima, ratarskim stanicama i domenama, melioracijama, oplemenjivanjem stoke, ergelama itd., nego i obezbijediti seljaka i njegov ekonomski bitak, iznova za nj urediti odnose kapitala i zemljišta posebnim seljačkim nasljednim pravom i agrarnim kreditom, nadalje odnose izmedju spahija i seljaka beskućnika zaštitom zemljoradnika i unutrašnjom kolonizacijom pa krizi u cijenama pomoći carinama na žito, stoku i drugim zaštitnim ustanovama.

Te dvije agrarnopolitičke škole ostaviše dubokih tragova i u hrvatskim zadružnim zakonima. Pod utjecajem ideja liberalne agrarne politike bješe u nas u sedamdesetim godinama prošastoga stoljeća prevladalo mišljenje, da duh vremena ište razlaz

zadruga, jer su one leglo svemu zlu u narodu, osobito siromaštvu, padanju žiteljstva i nemoralnosti. Raspravljalo se i dokazivalo, da su umjetne zadružne stege i prinudno zadrugarstvo pogubni ne samo za socijalne, ekonomske i obiteljske odnose seljaka samih, nego i za opći ekonomski napredak. Pa u istinu i danas pokazuje iskustvo, da seljak, kad živi u zadruzi, ne ide ni u službu ni u obrt; da ondje, gdje je zadružni život čvršći, nema radništva pa da se ne miče ni obrt ni industrija, dok je u tom bolje tamo, gdje zadružni život prestaje. Zato se je tvrdilo, da zadružni život bez potrebe drži u zadruzi radnu snagu, koja bi inače drugdje više koristila, dok tako u zadruzi propada za volju pukoga konzervativnoga načela. Isticalo se osobito, da je i tu kao u svima pravnim područjima individualizam već tako preoteo mah te ga više nije moguće zauzdati. S toga da je sada već prekasno stezati razlaz zadruge, jer je negdašnje sloge nestalo, osjećaj zajedinstva izumro a državna vlast nema više ni sablje ni batine, koje su držale zadrugare na okupu i bez ove njihove etičke veze, pa da se je tako daleko veći broj zadruga već i razvrgao. Tim idejama prožeti su i ondašnji zadružni zakoni. Nu domala izbile su na javu upravo ubitačne posljedice tih liberalnih zadružnih zakona, koji su za tim išli, kako bi se naš seljački stalež što brže i lakše oslobodio zadružnih spona. Odasvud stizale su jadikovke, da su prekomjerne diobe zadruga urodile pauperizmom i pravim rasulom našega seljačkoga staleža. Vidjelo se, da je prelazak bio prenagao, da je ideja emancipacije i individualizacije seljačkoga staleža, kojom su bili zadahnuti ti zadružni zakoni, zatekla našega seljaka nespremna i neodgojena za tu slobodu, pa da je s toga porazno djelovala na njegove gospodarstvene prilike. Osim toga naš upravni aparat nije nikako dospijevao provesti tolike zadružne diobe. Već 1880. godine bila je polovina svih zadruga u zemlji potajno podijeljena, jer zadrugari, ne mogući dočekati, da im vlast diobu provede, dijelili su se sami. Godine 1887. bijaše u raspravi 18.665 dioba, od kojih je bilo riješeno tek 3.115, dok je u raspravi ostalo 14.488. Bilo je dakle 14.488 seljačkih gospodarstva u potpunom rasulu. U gruntovnici bilo je upisano tisuće i tisuće

zadruga, koje faktično nijesu ni postojale. Seljak je živio na zemljištu, što mu je dopalo potajnom diobom, a da ga nije mogao ni prodati ni zadužiti ni nikako njime raspolagati. Više puta se desilo, da je preko noći postao beskućnikom, jer njegovi predjašnji suzadrugari nijesu platili poreza pa se je ovrha izvodila na čitavo negdašnje zadružno zemljište, budući da je postojala zadruga svejednako bila u gruntovnici kao vlasnica upisana. Pošto cijepanje zemljišta zadružnoga nije bilo ograničeno, cijepalo se je i po slogovima, a na tim komadićkima zemlje nijesu se mogla osnovati nova zdrava gospodarstva, pa kako druge privrede u zemlji ne bijaše, stade se sve više širiti seljački proletarijat. U nekim prijedjelima zemlje, na priliku u Turopolju, nijesu se čestice mogle dalje na sitnije cijepati, a kako se te, tek nešto preko metra široke zbrkane i ispremiješane čestice nijesu dale obradjivati ni plugom ni motikom, dolazilo je do uživanja „na premence". Nekoliko takih sićušnih čestica uzadružili bi, pa bi ih jedne godine uživao jedan, druge godine drugi, dok se ne bi svi suvlasnici redom izredili. Tako su seljačke porodice ostajale bez hljeba, a samo zemljište do kraja se iscrplo i izjalovilo, jer niko nije vodio brige, da djubrenjem i drugim melioracijama uzdrži nužnu statiku zemljišta. Uza to su utvrdili, da u čitavoj zemlji imade jošte 47.834 zadruge, koje su svejednako živjele u zadružnoj zajednici pod upravom kućegospodara i nijesu bile zatražile diobu niti su bile potajno razdijeljene. Osim toga bijaše preko 20.000 potajno razdijeljenih zadruga bez onih, kod kojih se je potajna dioba već oblasno provodila.

Tako su i u nas u polovini osamdesetih godina prošastoga stoljeća prevladale socijalnopolitičke ideje, da je državna vlast dužna seljačkom staležu obratiti što veću brigu, a to da se u nas može najbolje postići uzdržanjem zadruga. Njima se seljaštvo može oduprijeti sve većem siromaštvu i agrarnom proletarijatu, jer su one najviše podobne zaštititi već raskomadani seljački posjed protiv navala velikoga kapitala, uzdržati seljaku taj posjed i pored sve njegove prezaduženosti, nastale namirenjem svakidašnjih potreba, pa dati krova i hljeba iznemoglim

članovima zajednice na djedovskoj grudi. Pa odista, valjalo je navlastito tu d j e d o v s k u g r u d u s a č u v a t i s v o m e n a r o d u, ne dati da prijedje u strane ruke i podići brane protiv tudjinske najezde, koja je plodnije istočne krajeve zemlje bila već zaposjela i gotovo preotela narodnome življu. Statističke brojke, što ih je o tome iznio marni pregledalac naših narodnih prilika V r b a n i ć bile su upravo porazne i morale su da vrgnu u tešku brigu svakoga patriotu. Današnjemu će se promatraču baš toga radi vidjeti razumljive i opravdane mnoge stege i prečeste policijske odredbe, što ih je donio zakon od 9. svibnja 1889. o zadrugama, da bi udovoljio tim socijalnopolitičkim zahtjevima. Taj je zakon uz neke nebitne promjene, izdane zakonom od 30. travnja 1902., i danas na snazi.

Zakon od 9. svibnja 1889. prvi je zadružni zakon, izdan za čitavu zemlju. Dotle je u zadružnim stvarima izmedju bivšega gradjanskoga i bivšega krajiškoga područja postojao dualizam kao i u mnogim drugim upravnim stvarima.

1. U bivšem gradjanskom području nije se zakonotvorstvo sve do 1848. ex professo ni bavilo zadrugama. Urbarski zakoni, doneseni prije 1848. godine, uredjivali su samo odnose izmedju vlastele i podanika, a bavili su se zadrugama samo toliko, koliko su zabranili komadanje urbarskih selišta ispod četvrtine pa diobu zadruga vezali dopuštenjem vlastelina. Ni zakonski članak VIII. od 1840. godine „de successione colonorum" nije se obazrio na posebnu prirodu zadruge, žensku djecu sasvim izjednačio muškoj i odredio diobu po lozama a ne po glavama tako, te se je kosio s pravnom svijesti narodnom i u velikoj česti ostao neizvršen. Osim kuća prostih plemića, zadruga na plemićkom posjedu maloga plemstva, živjele su zadruge u podaništvu na urbarskim selištima. Odnosi spram zemaljske gospode bili su uredjeni urbarskim zakonima. Po tim urbarskim zakonima držala se je zadruga za jednu osobu. Pod „podanikom" nije se razumijevala jedna fizička osoba, niti pojedinačna obitelj, već sve osobe i obitelji, bile vezane krvnim srodstvom ili ne bile, koje su živjele na istom selištu. Podanak nije bio odmjeren po broju duša, što su na selištu živjele, već po površini selišta bez obzira

na taj broj. Samo se taj skup osoba, koji se je uzimao za jednu osobu, nije zvao zadruga već „skupščina".

Najvišim riješenjem od 1. travnja 1848. i banskim pismom bana Jelačića od 25. travnja 1848. ukinuta je podanička veza a urbarska selišta postala su slobodno vlasništvo podanika. Seljaštvo je jedva dočekalo, da se naužije te nove slobode. Oslobodjeno dosadašnjih stega udarilo je namah dijeliti se. Zadružna veza bješe mu omrzla, jer je bila udružena s teškom rabotom, što ga je od vijekova tištila, a valjane državne uprave ne bijaše, koja bi ga bila naučila slobodi. Neuko, zapušteno, ni od koga prigledano stalo svoje zemljište komadati i prodavati pa samo uništavati jedinu osnovu ekonomskoga svoga bitka. Ban Jelačić bio je doduše svojom naredbom od 7. travnja 1850. br. 493. naredio, da se diobe svih bivših urbarskih podanika imadu obustaviti ili zabraniti, dok se ti odnosi naročitim zakonom ne urede. Ali ta naredba ostade bez uspjeha, jer nije branila diobe po starom urbarskom zak. članku IV. : 1836. godine, pa jer je narod znao obići tu zabranu potajnim diobama t. j. samovlasno provedenim diobama zemljišta bez znanja i dozvole vlasti. S toga je namjesničko vijeće bilo prinudjeno svojom naredbom od 13. listopada 1851. br. 7929. opet dozvoljeti diobu urbarskih selišta, samo što je novo, diobom nastalo gospodarstvo imalo biti veliko bar kolika je četvrtina urbarskoga selišta. Ta je naredba bila odviše nepotpuna, da bi stala na put daljem zatiranju zadruga. Makar je austrijska policijska država provela reforme gotovo u svima strukama naše uprave, za zadružnopravne odnose nije dospjela izdati kakove dalje norme.

Kad je bio povraćen ustav, podnio je ban saboru 1861. g. na raspravu već od namjesničkog vijeća izradjenu osnovu zakona o „uredjenju zadruga i seljačkim diobama". Nu baš kad je sabor u sjednici od 12. studenoga 1861. raspravljao posljednih jedanaest paragrafa te osnove, bio je kraljevskim otpisom raspušten, pa tako ostade zadružno pitanje i dalje neuredjeno. Glavna ideja te osnove bijaše, da zadrugu treba uzeti pod osobitu zaštitu zakona, jer je pored socijalnih i gospodarskih prilika našega seljaka prevažna agrarnopravna ustanova. Ali kako je socijalno i gospodarstveno napredovati moguće samo u onoj zadruzi, gdje medju članovima ima sloge i sporazumka, dopušta ta osnova pod nekim u zakonu naredjenim uslovima diobu zadruge, bilo da se razdijeli u više novih zadruga, bilo da se diobom osnuje individualno gospodarstvo. Ta je osnova pretežno zadahnuta konzervativnim duhom kao i sadašnji zakon od 9. svibnja 1889., pa su mnoge ustanove zakona iz nje preuzete. Sabor 1865. god. nije se nijednom prigodom ni dotakao zadružnopravnoga pitanja, pa je tek sabor, što se je sastao 1868. godine, prihvatio o tome prvi zakon, koji je izdan kao zak. čl. IV. od 1870. god. „o uredjenju zadruga kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije". Taj je zakon skroz na skroz prožet idejama liberalne agrarne politike. Ma da imperativno ne naredjuje diobu zadruga, jer bi prelazak iz dosadašnjega patrijarhalnoga života bio prenagao, njemu je naročito do toga, da što više olakša diobu i pripomogne, kako bi se zadruge što prije razišle. Diobu, bilo u naravi bilo u novcu, može tražiti ne samo svaki predstavnik loze i njegov oporučni ili ugovoreni nasljednik, nego i djevojka, koja se je iz zadruge izudala, ako joj roditelji više ne žive. Svaki vjerovnik pojedinoga zadrugara može tražiti za svoje namirenje izlučenje i prodaju javnom dražbom idealnoga dijela toga zadrugara iz zadružne imovine to će reći onoga dijela, što će toga zadrugara eventualno zapasti kod diobe zadružne imovine. Svaki zadrugar može o tom idealnom dijelu odredjivati oporukom ili nasljednim ugovorom i od njega pozajmljeni novac na nj uknjižiti. Diobu samu priredjuje i konačno provodi prinudni obranički sud. Posljedice toga zakona bile su po naše seljaštvo van reda nepovoljne. Navlastito bila je pogubna ona pravnom mišljenju naroda sasvim tudja odredba, da i iz zadruge izudana žena, koja je prigodom izudaje dobila običajnu opremu, može poslije smrti svojih roditelja tražiti dio zadružne imovine. To je dalo povoda dosle nevidjenu cjepkanju zadružnoga zemljišta, jer za malo vremena navališe sve žene, koje su se od zadnjih pedeset godina bile iz zadruge izudale, tražiti svoj dio. K tome su ti prinudni obranički sudovi, koji su provadjali diobe bez ikaka izravnoga oblasnoga nadzora a bili sastavljeni od neukih seljaka,

izjelica i krvopija narodnih, pašovali po miloj volji, počinjali zloporabe najgadnije vrste i iskorišćivali svoj položaj u sebične svoje svrhe. Da bi se što prije na put stalo tome metežu i rasulu, što je u seljaštvu bio nastao u povodu zak. čl. IV. od 1870. godine, izdan je zak. članak od 6. listopada 1872. „o pravostaji za diobe zadružnih dobara na temelju zak. čl. IV. od 1870.“, kojim su do dalje odredbe bile obustavljene sve zadružne diobe i svako raspolaganje idealnim dijelovima iz nerazdijeljene zadružne imovine. Nu kako je zadružnopravne odnose valjalo što prije novim zakonom urediti, prihvatio je sabor već početkom 1874. godine novu zakonsku osnovu o zadrugama, koja je nakon kraljeve sankcije proglašena kao „zakon od 3. ožujka 1874. o zadrugamu“ s izričitom napomenom, da se ne proteže na 1871. godine razvojačene i utjelovljene dijelove Krajine, na bjelovarsku županiju.

I taj je zakon još sasvim na liberalnom putu. Očita mu je nakana bila, da seljačkim zadrugama dade posljedni udarac, da „rasječe gordijski čvor zadružnoga života“. On drži zadrugu za ustanovu, koja se je preživjela, jer se zadružno načelo kosi s pojmom prava, koje se praktično javlja u samosvojnosti ličnoj, pa jer velikoj česti gradjana oduzima subjektivna javna prava, ubija u narodu svijest porodičnu, a u ekonomskom području steže svako snažnije pregnuće. Ali ni ovaj zakon ne naredjuje imperativno diobu zadruga, jer bi to bilo na uštrb načelu lične slobode, kojemu taj zakon baš hoće da posluži, već to prepušta volji interesenata. Diobom ne može se osnovati nikaka nova zadruga; a oni, što su ostali u zadruzi, pošto je jedan dio istupio, mogu nastaviti zadružni život samo onda, ako je na zadružnom selištu ostalo više od jedne uže obitelji. Diobu valja obaviti već na zahtjev jednoga člana, koji je ovlašten tražiti diobu, nu svako diobno pravo gubi ne samo žena, koja se iz zadruge izuda, nego i muškarac, koji se priženi u drugu zadrugu. Nema nikakih granica, ispod kojih se zemljište kod diobe ne bi smjelo cijepati, „pošto su sve take stege u slobodnom prometu imovine od štete i uštrba“. Vjerovnik ili oštećenik može tražiti diobu zadruge za zajmove i štete učinjene od pojedinih zadrugara, ako zadruga toga zajma ili te štete na se ne preuzme. Obranički se sudovi za zadružne diobe dokidaju pa se sve diobe predaju političkim vlastima, koje su zvane i potajne diobe ureda radi što prije urediti. Zakon od 3. ožujka 1874. nigdje ne spominje, može li zadružni član slobodno raspolagati svojim idealnim dijelom iz zadružne imovine. S toga je to pitanje u praksi bilo jako sporno, a da bi se taj spor riješio, podnijela je vlada saboru 1877. godine novelu k zadružnom zakonu od 1874. godine, kojom se takovo raspolaganje ne dopušta. Ta je novela bila prihvaćena i izdana kao „zakon od 8. prosinca 1877., kojim se dopunjuje zakon od 3. ožujka 1874. o zadrugama u pogledu razredjivanja sa zadružnim dijelovima za vrijeme nerazdijeljenje zadružne zajednice“.

Tako su se u bivšem gradjanskom području razvijali zadružnopravni odnosi sve do 1. siječnja 1890., kad je na snagu stao sadašnji zakon od 9. svibnja 1889.

2. Drukčiji je bio taj razvitak u bivšem krajiškom području. I po krajiškom vojničkofeudalnom sustavu ne smije se, kad se govori o podaniku, razumijevati pojedinca krajišnika, već čitava zadruga, što je na krajiškoobveznom zemljištu živjela. A da je vojnički sustav u narodu našao zadruge i iskoristio ih u svoje svrhe, o tom nema sumnje, jer su već u privilegiju od 1630. god. sadržane norme, kad se može dozvoljeti zadružna dioba. Vojnički je sustav od vajkada davao krajišniku samo uživno vlasništvo zemljišta, na kojem je živio, dok je vrhovno vlasničtvo bilo pridržano caru. To je načelo izrekao i § 1. krajiškoga temeljnoga zakona (Grenz-Grund-Gesetz) od 1807., po kojemu sva nekretna dobra, što ih u Krajini pojedinci ili cijele obitelji drže kao svoja, valja držati za prava vojnička lena, na koja posjedniku, uz pridržaj vrhovnoga vlasništva careva, pripada stalno, nepromjenljivo, vjekovito nasljedno uživno vlasništvo, ako ispunjuje sve krajiške dužnosti. Krajišnici dakle nijesu imali vlastelu za zemaljsku gospodu kao kmetovi u bivšem gradjanskom području, već su bili podanici jednoga najvišega feudalnoga gospodara, cara. Po tome temeljnom krajiškom zakonu bilo je samo temeljno selište krajiških zadruga neotudjivo, dok su tako zvanim suviš-

poljima mogle inter vivos i mortis causa raspolagati. Istom krajiškim temeljnim zakonom od 7. svibnja 1850. god. ukinut je taj odnos uživnoga vlasništva i sva nekretna dobra graničara predana u potpuno vlasništvo krajiških zadruga, koje su za to dužne vršiti svekolike krajišničke obveze, to će reći vojnu službu. Jedino oni krajišnici, što su u zadrugama živjeli, tvorili su pravi ili obvezni krajiški stalež (Grenzstand). S toga se samo zadružni posjed krajišnika drži za krajiškoobvezni, pa samo na takom, negda krajiškoobveznom posjedu može i danas zadruga postojati ili diobom nova nastati. Osim zadruga bilo je u Krajini i drugih posjednika: časnika, činovnika, svećenika, trgovaca, obrtnika i graničara zaštitnika, koji nijesu živjeli u zadruzi ni ispunjavali vojnih obveza onako kao zadruge. Nu njihovo zemljište nije bio posjed krajiškoobvezni, pa se s toga na njem nije ni mogla osnovati zadruga. Kako se odatle vidi, u Krajini se je zadruga bila upravo srasla s vojničkim sustavom.

Kad je carskim manifestom od 1. lipnja 1871. razvojačena cijela vojna Krajina, bivša varaždinska Krajina prisajedinjena s materom zemljom i naredjene priprave, kako će se vojnički sustav u čitavoj Krajini dokinuti, bilo je nužno urediti zadružnopravne odnose, jer se nijesu više naslanjali na vojničku dužnost krajišnika. To je bilo učinjeno zakonom od 8. lipnja 1871. god. „o promjeni nekih administrativnih uredaba u vojnoj Krajini“, koje je hrvatski sabor za razvojačene i utjelovljene dijelove Krajine (za bjelovarsku županiju) inartikulirao, uvrstao u zakone kao zakonski članak od 30. prosinca 1873. Taj zakon tek je za zadruge preinačio neka načela krajiškoga temeljnoga zakona od 7. svibnja 1850., koji je i dalje ostao na snazi. Bio je pretežno konzervativan, jer je dopuštao, da se diobom mogu osnivati nove zadruge. Naredjivao je, da se zadružno selište ne smije cijepati ni otudjivati ispod najmanje izmjere od šest jutara i konačno priznao u zadružnoj zajednici ženama jednako pravo s muškarcima — makar je s druge strane dopuštao, da svaki zadružni član (i ženski) može oporukom ili nasljednim ugovorom raspolagati svojim idealnim dijelom i da se taj dio može zbog njegovih dugova i drugih obveza izlučiti. Davao je iz zadružne imovine

otpravninu članovima, koji su postali svećenici, časnici, činovnici, samostalni obrtnici ili koji su navršili vrijeme trogodišnje službe pa s toga iz rodne svoje kuće istupili. Pošto se ta konzervativna načela nijesu podudarala s liberalnim načelima zadružnoga zakona od 3. ožujka 1874., nije se hrvatski sabor mogao nakaniti, da taj zakon od 1874. protegne i na bjelovarsku županiju, jer se je bojao, da ovakom naglom promjenom zadružnopravnoga sustava ne bi naškodio narodu, pa je s toga za tu županiju bio izdan naročiti „zakon od 29. prosinca 1876., kojim se preinačuju neke ustanove o zadružnim odnosima, sadržane u zakonu od 8. lipnja 1871“. Po tome su u toj županiji bila na snazi tri zadružna zakona, netom spomenuti i krajiški zakoni od 1850. i 1871. godine. Zakon od 29. prosinca 1876. htio je ondašnji krajiški zadružnopravni sustav primaknuti k liberalnim načelima. Glavne promjene, što ih je naredio, bile su, da se odsele ne može osnovati nova zadruga, da se dokida minimum (svaka stega u cijepanju zadružnoga zemljišta) i da se zadružnim članovima oduzima pravo raspolagati idealnim dijelovima. Medjutim ni krajiška vlada nije za tim zaostala, već je i za još neutjelovljene dijelove Krajine izdala novi „zakon od 14. travnja 1880. o zadrugama“, koji u glavnom prihvaća liberalne ideje, samo što naredjuju, da se diobni dijelovi pojedinih stranaka moraju upisati na zadruge i da se ne smiju cijepati ispod najmanje izmjere zemljišta. Nu kad bi zemljišni posjed spao ispod ove najmanje izmjere, tad bi se zadružna veza ureda radi razriješila.

Tako je 1882. godine, kad se je Krajina sjedinila, bilo u čitavoj zemlji šest zadružnih zakona na snazi: u bivšem gradjanskom području zakon od 3. ožujka 1874. i od 8. prosinca 1877., u županiji bjelovarskoj zakon od 29. prosinca 1876., a u ostalom bivšem krajiškom području zakoni od 7. svibnja 1850., od 8. lipnja 1871. i od 14. travnja 1880.

Razlog tim raznovrsnim zakonima sa svojim sveudiljnim kolebanjem izmedju liberalnoga i socijalnopolitičkoga pravca i tolikim neuspjelim pokušajima urediti zadružnopravne odnose bijaše to, što su se ti odnosi uzeli uredjivati, a da se prije nijesu

ispitali i proučili pravni, socijalni i ekonomski odnosi našega seljačkoga staleža. I hrvatsko zakonotvorstvo ide onaj znani prijekor Bogišićev, da u nas „izučeni" pravnici kalame tudje pravo osobito na štetu seljaštva, a svijest naroda i običaj, to pravo vrelo da se ignoriše te se ne proučava. Drugi razlog toj nedaći bijaše to, što se uporedo sa zadrugama nije uzeo uredjivati i drugi zadrugom nevezani seljački posjed. Nasljedstvo seljačkoga posjeda nije nigda bilo uredjeno posebnim zakonom, makar je očito, da je nasljedno pravo općega gradjanskoga zakonika za seljaka nepraktično i štetno, a naročito nasljedno pravo izudatih žena. Isto tako nije bila ni dijelivost zemljišta ničim ograničena ni odredjena najmanja izmjera, ispod koje se ne smije cijepati, a nije ni seljački kredit bio organizovan. Zato nije čudo, što je u mnogim krajevima zemlje ukinuće zadružne stege dospjelo s izvlazbom starosjedilaca. Zakon zadružni trebao je da bude tek jedna strana u dosljedno izgradjenom sustavu agrarnih zakona. Prije nego su htjeli odbaciti zadružnu ustanovu, trebalo je stvoriti uslove, da seljački stalež i izvan te ustanove može sebi osnovati zdravo gospodarstvo. Nijesu smjeli pustiti, da mu zemljišni posjed postane slobodan kapital, dok mu nijesu namakli sredstva, da ne propane u borbi protiv novčanoga kapitala. Isto tako nijesu smjeli dopustiti neograničenu dijelivost njegova zemljišta, dok ga nijesu naučili elementarnoj gospodarskoj istini, da se za mali zemljišni posjed hoće i savršenije gospodarske tehnike i intenzivnijega težanja i kreditne snage, ako će gospodaru namaknuti ekonomski bitak. Pogotovo su o javnopravnoj strani ovoga pitanja sudili neispravno. Svaka kulturna država, govorili su, ide za tim, da što više naroda saradjuje kod vršenja državne vlasti, da što više državljana budu dionici političkih prava. Zadruga stoji tome na putu, jer se po izbornom redu traži i izvjestan cens i samostalnost birača, a članovi zadruge, ma da su i predstavnici loze, nijesu samostalni, budući da stoje pod vlasti kućegospodara i ne plaćaju poreza. Zato, tvrdili su, cens može da se udari samo na zadruge, a nipošto i na zadrugare, a tim se suzuje broj onih, koji vrše politička prava. Nu zato nije trebalo ukidati zadruge, ako su

htjeli seljaku dati politička prava. Uz privatnopravnu nesposobnost može da postoji potpuna javnopravna sposobnost. Rimski sin obitelji mogao je obnašati najviše državne službe, makar i nije bio imovinskopravni subjekat. Trebalo je cens naprosto ukinuti ili razdijeliti na zadrugare. Samim razrješenjem zadružne veze bez daljih jamstva, da će na djedovini ostati trajno naseljena jezgra narodna, nije bilo posluženo ni interesima narodnim ni političkoj slobodi, jer je trebalo pripaziti, da taj neuki, novčanomu gospodarstvu nenavikli slobodni seljak ne postane nadničarom kapitalom jačih tudjinskih živalja pa tako ne izgubi i svoju gospodarstvenu slobodu i svoja politička prava. A o tome nije ta naša agrarna politika vodila računa.

Po dosadašnjem iskustvu sudeći nema doduše sumnje, da će i u nas u borbi te stare domaće agrarne ustanove s novovjekim individualističnim načelima ova zadnja konačno pobijediti, da će zajednička, obiteljska imovina od zadružne postati individualna. Zadruga prelazi granice privatnoga imovinskog prava i prehvaća u područje prava obiteljskoga i prava javnoga. A svagdje se nemilo kosi s novovjekim pravnim i socijalnim načelima. Obiteljski je tip savremena kulturnoga svijeta i u gradjana i u seljaka taj, da je svaka pojedinačna obitelj svoja kućna zajednica, koja nikome pa ni srodniku ne da preko svoga praga. U modernoj državi hoće pojedinac da ima potpunu ličnu slobodu, slobodu duhovnu i ekonomsku, da sve svoje duhovne i gospodarstvene sile upotrebi za svoje lice i lični svoj probitak, jer misli, ako svoja lična svojstva razvije što više može, da će to biti i najveći dobitak za čitavu državnu zajednicu. Taj je individualistički pokret ne samo gradove zagospodovao, nego je i selo zahvatio. I danas se seljak udružuje, da bi ožitvorio neke zajedničke gospodarstvene osobito poljoprivredne svrhe, ali tome zajedničkomu području više ne prinosi ličnih radnja ni svojih ni svoje porodice, niti se u njegovu korist odriče vlasti, što je ima nad svojom porodicom. Ta su novovjeka seljačka udruženja čisto kapitalističke prirode, a glavni im je tip poljoprivredna ili, kako se u zapadnoj banskoj Hrvatskoj krsti, „seljačka" zadruga, dakle zajednica čista imovinska. A ni

ta imovinska zajednica nije skupna i komunistička, nego individualna.

Možda će historijskom svijesti i ljubavlju k svome rodjenom pravu obuzet patriot, a još više socijalni političar požaliti, što nestaje te starodrevne domaće ustanove. Ona je naša narodna svetinja i po tome, što je u tjeskobi i očaju, u nevoljama i burama, koje su vijekovima snalazile ovu našu grudu, sretnijoj poznoj unučadi sačuvala slatki glas materin. Njeno ognjište i prag bili su najsnažniji štit narodnoga bića, narodne duše, slave i pjesme protiv svake tudjinske najezde, sa sjevera i juga, sa zapada i istoka. Ni gospodska batina ni vojnička sablja nije bila jaka skršiti taj štit. U njoj kao da se javlja naša narodna duša. Pravne rečenice „Zadružna kuća, teče imuća“, „dosta pomagača, puni hambari“, „inokoština siromaština“ i nebrojene druge kazuju, koliku joj važnost i cijenu daje. Naš narod, osobito u južnim krajevima, isporedjuje zadrugu s ulištem, a kad čovjek danas čita toliko toga, što je izgovoreno ili napisano u hvalu te naše ustanove, kako je ona nad sve druge organizacije najpravedniji oblik seljačkoga gospodarstva, jer ona ne tjera nikoga iz zadružne kuće, već daje svoj djeci svojoj jednak zaklon u svome krilu, kao da sluša ono glasovito idealno crtanje državne zajednice u Shakespearevom „Kralju Henriku V.“ (I, 2):

U vlade, prem visoke, mnogi udi
Što niže rade, jednom dušom dišu
Pa stapaju se u čist i pun sazvuk
Ko glazba.
— zato nebo djeli
Na razna zvanja stalež čovjeka,
Pokreće svedjer njegovo pregnuće,
A stavlja mu za metu ili svrhu
Poslušnost. Pčele medne tako rade,
Stvorenja, što ih narav sama uči
Poredak dati napučenu carstvu.
Imadu kralja, časnika preraznih;
Od njih su neki starješine kućni
A drugi trgovci, što vani trže,
Vojnici treći žalcem oružani

Na pljačku idu cvjeća baršunastog
Veselo zujeć plijen svoj doma nose
U šator poglaviti cara svoga.
A on ko gazda brižno gleda, gdje mu
Zidari brujeć zlatne krove zidju,
U miru gradjani med slatki mjese,
Sirote nadničari tiskaju se
Na uskoj kapiji da breme skinu,
A vrnčajući sudac mrkogledja
Sve trutove pospance ljene bljedom
Dželatu daje.

Pa odista, zadruga sa svojom organizacijom primiče se onom idealu, što ga zapadnoevropska kultura hoće da poluči raznim tečevnim i gospodarstvenim udrugama. Ona spaja u jednoj ruci i rad i kapital, a osnova joj nije puki sebični interes, već je veže srodstvo, bratstvo i ljubav porodična. To je ona etička veza, koje se je sav taj u materijalizmu i tehnici ogrezao svijet kapitalistički zaželio kao ozebao sunca. Osim toga, nije samo čisto gospodarstveni nego još više i socijalni i narodni interes, da se sačuva što veći broj žiteljstva, koje se bavi poljodjelstvom. Od onih trih velikih privrednih grana, poljodjelstva, obrta i trgovine, ima, kako je iskustvo u svima zemljama pokazalo, u poljoprivredi preko polovina, u obrtu jedna četvrtina a u trgovini tek jedna šestina samostalnih gospodarstvenih jedinica. U čitavom golemom porastu industrijskoga žiteljstva sama je gospodarstveno zavisna čeljad, samo „bijelo roblje“ pokadšto, a u nas pogotovo tudjinskoga kapitala. Ekonomski nezavisne ličnosti neminovna su potreba, ako će se da obrazuje i dotjera narodni karakter, a privredna grana, koja daje prilike da nastanu i djeluju tako mnogobrojne samostalne gospodarstvene jedinice, u ovo naše doba, kad industriju na sve strane i na silu hoće da podignu, a mala i velika, zvana i nezvana, domaća i tudja trgovina preotima mah, dobija sve veću socijalnu i narodnu cijenu. Isto tako treba mnogobrojna seljaštva, da bi se sačuvala fizička jakost naroda, jer čeljad sa sela svojom životnom snagom znatno natkriljuje gradsku. A zadruga je naš domaći, od starine prokušani, dakle najpodesniji oblik gospo-

darstvene samostalnosti seljačke, a uza to je od pamtivijeka najčeličnija čuvarica i najzdravija rasadnica našega narodnoga karaktera i bića.

Ali prirodni razvitak ne da se zaustaviti. Individualistično načelo, na kojem je sazdan čitavi naš pravni i socijalni poredak, moderne ekonomske prilike, koje ne podnose naravnoga gospodarstva, neumitno gospodstvo novčanoga i kreditnoga sustava, utjecaj zapadnoevropske kulture — sve to rastvara našu zadrugu. „Ustanova", pravo je rekao jedan umni narodni zastupnik u saborskoj raspravi o osnovi sadašnjega zakona 1888. godine, „koja se kosi s tolikim modernim pravnim načelima, mora pasti sama od sebe. Da ona živi, morali bismo sve tekovine novoga vijeka žrtvovati njoj za ljubav, ali to ne može da bude, jer to ne stoji do nas. Ideja čovječja, ideja pojedinačnosti, ideja samostalnosti i nezavisnosti individualne tako je jaka, da danas nema te reakcije, koja bi to mogla iz čovječanstva istisnuti". Nema sumnje, da zadruga može uspješno i blagotvorno djelovati tek kod priprostih prvotnih kulturnih prilika, a da je stega zadruge, koja svakomu zadrugaru bez obzira na njegove sposobnosti i različnost nameće istu sudbinu i zaradu, nesnosan jaram novovjeku čovjeku, kome nedostaje tek obezbijedjeni ekonomski bitak, već koji hoće da izvojšti i neki socijalni i politički položaj. To se je i u nas vidjelo. U naprednijim prijedjelima kao na priliku u Srijemu nijesu se osnivale nove zadruge, dok je zaostalima (hrvatskoj gornjoj Krajini, Lici, Baniji, Zagorju) bilo protivno.

Kod takoga prirodnoga razvitka očito je, da su sva drastička sredstva, kako bi se naprečac ukinule zadruge, bila pogubna, jer su neke ideologije radi materijalnoj strani gospodarstva nanijela golemu štetu, pa da je zadatak zakonotvorstva bio gledati, kako bi spriječilo i otešćalo suvišno i naglo gibanje seljačkoga posjeda i kako bi se uklonile sve one opasne i štetne posljedice, što mogu da nastanu prenaglim rastvaranjem zadruga. Bilo je pripaziti, da taj prelazak iz kolektivnoga k individualnom gospodarstvu bude postepen i da po naše seljaštvo ne urodi teškim kušnjama i gospodarskim rasulom. Valja priznati, da su svi predjašnji zakoni o zadrugama do ovoga sadašnjega u tome slabo uspijevali.

Kod popisa gospodarstva 1895. godine bilo je u banskoj Hrvatskoj od 7,390.770 katastralnih jutara cijele površine svih gospodarstva (kultura) 7,349.681 jutro. Od toga imale su nerazdijeljene zadruge 997,018 (13·4%), potajno razdijeljene 504.019 (6·9%), a nezadružna gospodarstva 5,848.644 (79·7%) jutra. Po tome je 13·4% produktivnoga tla svejednako bilo vezano zadružnom vezom. Kad bi se od čitave kulturne površine odbili spahiluci, zemljišne zajednice, imanja upravnih općina i drugih javnih korporacija pa uzeo u račun samo srednji i mali seljački posjed, taj bi postotak dabome narastao znatno.

Nijedna zemlja, gdje nastavaju Hrvati i Srbi, nije priklonila toliko brige zadruzi i nastojala, da bi je sačuvala i zaštitila, kao banska Hrvatska, makar se u svjetskoj literaturi gotovo nigda ne spominje „hrvatska" zadruga, već se svagda govori o „srpskoj" ili „jugoslavenskoj". U Medjumurju i Vojvodini ukinute su zadruge magjarskim zakonskim člancima XXIX od 1873, XXIV od 1885 i XII od 1895, a zadružna zemljišta prenesena na obitelji kao samovlasništva. U dalmatinskoj su Hrvatskoj romansko pravo za mletačkoga gospodstva i austrijski liberalni agrarni zakoni šezdesetih godina prošastoga stoljeća zameli svaki trag zadruzi u pozitivnom pravu. Austrijska država u Dalmaciji zemljišta za pravo nije ni rasteretila, premda su tamo postojale slične agrarne prilike i potrebe kao u drugim njezinim pokrajinama, pa se je tako sve do najnovijega doba sačuvao izmedju gospodara zemljišta i seljaka, kolona neki osobiti pravni odnos, što je još najviše nalik na nasljedni zakup. Gospodar prepušta seljaku neko zemljište nasljedno pod uslovom, da mu plaća stalno odredjeni danak u plodovima, novcu ili u nekom alikvotnom dijelu priroda. Osim toga kadšto mu daje i pravo drvarije i paše na svome gospodskom zemljištu. U području bivše republike dubrovačke često je zemaljski gospodin (padrone) svome kmetu, kolonu, kontadinu ustupao kuću za stanovanje pod tim uslovom, da mu svagdje u republici izvrši neke službe, robiju, robotu. Kmet je imao pravo tražiti od gospodara, da ga

za te robote hrani i da mu na svoj trošak opravlja kuću. U prvoj polovini devetnaestoga stoljeća ograničili su zakoni dane robije i dali kmetu pravo, da smije robotu u jako odaljenim mjestima otkupiti u novcu, ali da bi taj nakazni agrarnopravni odnos, što se tako kosi sa svima modernim pravnim načelima, uklonila i narod oslobodila od tako tegotne robote, nije austrijska država sve do zadnjega časa imala kada. Jer ni carevinski zakon od 11. siječnja 1878., što je bio izdan za sudske kotare dubrovački, cavtatski, stonski i pelješki, nije nimalo promijenio toga kmetstva, a kontadinat je tek nebitno preinačio. Ne naredjuje ni njihova otkupa ureda radi niti kmetu daje pravo, da ga smije tražiti, već se taj odnos može razriješiti samo dobrovoljnom nagodom. Tek pretvara obvezu davanja robote u danak u novcu, pa ga, kad nema drugoga kakova utanačenja, odredjuje sa deset kruna na godinu i daje vlast gospodaru, da smije taj danak utjerati političkom ovrhom, dok kmetu nameće dužnost, da mu je kuću opravljati i od nje plaćati porez. Dalje daje samo propise o postupku kod procjene vrijednosti opravaka i šteta kod razriješenja kontadinata i o nadležnosti gradjanskih sudova u sporovima iz kmetskoga odnosa. I carevinski zakon od 1. kolovoza 1895., kojim se uvodi novi parnični postupak, izrijekom u čl. 10. izuzima taj dalmatinski kmetski odnos iz svojih propisa o razrešavanju uporabnih pogodaba.

U Bosni i Hercegovini nijesu zadruge po ramazanskom zakonu, po temeljnom zakonu od 3. svibnja 1858. turskoga agrarnoga reda, što je potrajao sve do sloma austrougarske monarhije, bile nikake samostalne gospodarstvene jedinice. Bile su pored inokoština tek subjekti kmetskoga ili prioračkoga, pridržničkoga, prisjevačkoga odnosa. U prvom slučaju pripadalo im je naslje- dno, a u drugom tek privremeno, na neko vrijeme ugovoreno stvarno pravo uživati zemljište age, bega, spahije, gospodara i plaćati mu za godišnje koristi danak: „hak", neki alikvotni dio, polovinu, trećinu, četvrtinu, petinu priroda, „kezim", stalno odredjenu količinu priroda u naravi ili u novcu, i (što je bilo jako rijetko) „hizmet", u voznim i ručnim težacima. Taj je danak bio odredjen po veličini kmetskoga dobra, selišta, čiftluka, pa je

bilo sasvim sporedno, koliko duša živi u zadruzi. Zakon i praksa spominjali su doduše svagda samo kmeta, starješinu, domaćina, kućegospodara, ali on je tek zastupnik zadruge. Kmetsko pravo pripada čitavoj zadruzi, nije povezano s osobom starješine i traje dok čitava zadruga ne izumre. Čiftluk se je medju članove kmetske porodice smio dijeliti samo sa znanjem i privolom zemaljskoga gospodara. A to kmetsko pravo moglo je svagda da nastane pismenim ili usmenim ugovorom s agom. Herceg-Bosna dospjela je tek sada da izvrši onu agrarnu reformu, da oslobodi seljaka i rastereti njegovo zemljište, što ju je banska Hrvatska izvršila sredinom prošastoga stoljeća.

Srbija je 1844. godine prvi put uredila zadruge. Gradjanski zakon naredjuje u §-u 510: „O zadružnom dobru bez saglasja sviju punoljetnih i oženjenih muških glava jedan ili drugi nije vlastan raspolagati, kao ni prodati ili zadužiti. I sam starešina samo može upravljati čeljad domaću i za kuću poradi radnje i uživanja naredbe činiti, ali otudjiti što ili zadužiti svojevoljno ne može". Najmanja izmjera zemljišta neotudjiva je i izuzeta ispod ovrhe po §-u 471. zakonika o postupku sudskom.

Crnogorski opšti imovinski zakonik od 14. siječnja 1898. daje za zadrugu načelna pravila (čl. 686 do 708 i 964 do 968), pa je krsti Kućom, kućnom zajednicom, domaćom zajednicom. U posebnom zakonu trebalo je da bude izloženo, kakovi su dijelovi i druga prava pojedinih kućana na nerazdijeljeni domaći imetak, ko i kako upravlja zajedničkim poslima u samoj Kući kao i sve ostalo što se tiče unutrašnjih prilika i veza kućne imovine sa kućnom čeljadi kao i te čeljadi medju se, a medjutim treba se vladati po dosadašnjim običajima, koliko zakonik ne daje naročitih pravila (čl. 687). Kuća u svojoj cjelini stupa na mjesto članova kuće pa je kao neki odlučeni pojam za obitelj, koja se smatra da je nosilica ukupnoga domaćega rada i imovine (čl. 964). Domaća su čeljad ne samo oni muški i ženski članovi, koji su se doma rodili, nego i oni, koji su kao domaći članovi zakonito u Kuću primljeni, na priliku dovedene snahe, djeca uzeta pod svoje (čl. 965). Time, što se Kuća smatra imaonikom, subjektom, niti se brkaju ni krnje prava koja pojedini kućani muški

i ženski imadu prema domaćoj zajednici, kao pravo na odredjeni dio zajedničke domaće imovine pri diobi, pravo na hranu, odjeću, obuću, stanovanje, pravo na opremu pri udaji, dok je osobina ili osobak ona imovina, koja nekom domaćem članu, muškom ili ženskom, pripada zasebice od domaće imovine, pa odvojeno i od prava, koje ima kao član na skupnu imovinu (čl. 966 i 967). Ta osobina je samo ono, što kakvo kutnje čeljade, muško ili žensko, dobije na dar ili u nasledje, bilo na osnovi samoga zakona ili po zavještaju, oporuci, dok inače ni muški ni ženski članovi Kuće nemaju prava da trudom svojim sebi teku taku osobinu, jer sav dobitak, koji dolazi od njihove radnje, dok su u zajednici, pripada Kući (čl. 689 i 688). Domaćin zastupa Kuću i domaću imovinu pred sudom i prema ostalom svijetu (čl. 691), a Kuća, koja će da se dijeli a ima kakovih dugova, treba da prije diobe u dogovoru s dužiteljima (vjerovnicima) odredi, koliko će koji od dijelbenika na se uzeti od dosadašnjeg domaćega duga (čl. 706). Pravila, izdana za kućne, domaće zajednice vrijede i za varoške Kuće, ali ipak svakoj je varoškoj kući slobodno i inače urediti svoje domaće veze i prilike (čl. 708).

Crnogorski zakonik daje dakle zadruzi samo njezin obiteljskopravni poredak, a nema na umu da je uredi kao posebnu agrarnopravnu ustanovu.

3. Sadašnji zakon od 9. svibnja 1889. zajedno s novelom od 30. travnja 1902. prvi je zadružni zakon, što je izdan za čitavu zemlju. Ne misli da bude potpuna lex specialis, koja će zadrugu urediti u svim njezinim pravnim odnosima, već daje za nju tek neke izuzetne norme, dok inače valjaju i za zadrugu ostali pozitivni zakoni i propisi (§ 60 zak.) Hoće da zaštiti zadrugu i spriječi cjepkanje njezina zemljišta kao nijedan dosele, makar načelno ne brani, da zadružni posjed ne prijedje u individualni. Valja ne samo za obične, nego uz neke izuzetke i za plemićke zadruge (§ 59). Dopušta doduše diobu, ali ju dopušta samo onda, kad je barem polovina zadrugara s pravom glasa k diobi privoljela i kad je svakoj diobnoj strani osigurana zakonom propisana najmanja izmjera zadružnoga selišta (§ 28). S važnih razloga može županijska oblast dozvoljeti diobu i na zahtjev manjine (§ 38). Ta najmanja izmjera, („baština“, „stožer“, „korenika“), ispod koje se zadružno selište ne smije cijepati, nije za sve krajeve jednaka, a iznosi tri do osam jutara, no može se dopuniti samovlasničkim nekretninama koga zadrugara, ako taj tome privoli (§ 35 zak. i § 3 novele). Osim diobe dopušta zakon razlaz zadruge i istup iz zadruge s otpremninom bilo u nekretninama bilo u pokretninama (§ 17 zak. i § 2 novele). Razlaz biva kod inokosne zadruge i kad na selištu preostane zadnji član predstavnik. U tome slučaju može se u gruntovnici brisati svojstvo zadruge i upisati otac obitelji ili taj član kao samovlasnik (§ 55 zak. i § 5 novele). Potajne diobe, što su prije valjanosti toga zakona izvedene, treba da oblast provede po faktičnom stanju posjeda bez obzira na najmanju izmjeru selišta. Naprotiv su potajne diobe iza dana, kojega je zakon na snagu stao (1. siječnja 1890.) nezakonite (§ 56). Samo kod komasacije zemljišta valja oblasno provesti i one potajne diobe, što su izvedene poslije 1. siječnja 1890. (§ 48 zakona od 22. lipnja 1902. o komasaciji zemljišta). Ratio legis jeste to, što komasacija, koja ide za što većim ujedinjenjem posjeda, treba da što više odgovara pravomu, realnomu posjedovnom stanju.

Nema originalnoga postanja zadruge. Nove zadruge mogu se osnovati samo redovnom diobom dosadašnje, provedbom potajne diobe i gruntovnim ispravkom. Dijelovi u nekretninama, što redovnom diobom dopanu pojedine stranke, moraju se upisati na zadrugu, već ako tu diobnu stranku tvori jedna obitelj a svi njezini članovi s pravom glasa privole, da se otac obitelji upiše kao samovlasnik. (§ 36 zak. i § 4 novele.) Isto tako treba i dijelove kod provedbe potajne diobe upisati na zadruge, koliko stranke, vjerovnik, oštećenik ili obitelj ne traže upis faktičnoga posjednika (§ 56 zak., § 4 nov.). Konačno je oblast dužna one gradjanskopravne zajednice, što su osnovane diobom na temelju zakona od 3. ožujka 1874. i od 29. prosinca 1876. (jer ti zakoni nijesu dopuštali osnivanje novih zadruga), zatim one seljačke zajednice, što su u pedesetim godinama prošastoga stoljeća prigodom osnivanja gruntovnice u nekim kotarima srijemske županije upisane kao obitelji ili kao

suvlasništva, na zahtjev interesenata ureda radi u gruntovnici upisati kao zadruge (§ 37).

Da zadrugari ne bi obišli onu imperativnu normu, po kojoj se zadružno selište ne smije u naravi cijepati ispod propisane najmanje izmjere, naredjuje zakon, da zadruga može odsvojiti pojedine čestice svoga selišta samo s potvrdom kotarske oblasti i samo onda, kad se tim odsvojem ne krnji najmanja izmjera posjeda (§ 11). Ta najmanja izmjera proračunava se kod odsvoja i zaduživanja zadružne nekretne imovine tako, da se za svakih šest duša, što su u zadruzi, mora priračunati jedna izmjera više (§ 18). U području županije požeške primjerice naredjuje zakon najmanju izmjeru, ispod koje se zadružno selište cijepati ne smije, sa osam jutara. Neka zadruga, u kojoj žive sedam ili dvanaest duša, moći će odsvojiti ili zadužiti samo čestice, što joj pretječu preko šesnaest jutara, jer u tih šesnaest jutara ne smije da dira. Ako u njoj žive trinaest duša, bit će najmanja izmjera, koja treba da ostane netaknuta, dvadeset i četiri jutra. To načelo valja samo kod odsvojivanja i zaduživanja zadružne nekretne imovine, dok se kod diobe sračunava najmanja izmjera bez obzira na broj duša. Medjuto naredjuje § 1 novele od 30. travnja 1902., da za porez i druga javna podavanja, što su do 1. lipnja 1902. zaostala, i za namirenje dugova, koji su u gruntovnici bili uknjiženi prije 1. lipnja 1902. (toga je dana ta novela na snagu stala), može zadruga s dozvolom kotarske oblasti odsvojiti pojedine čestice svoga selišta i ispod propisane najmanje izmjere. To je naredila novela zato, jer je seljački zadružni posjed bio jako zadužen (pošto predjašnji zadružni zakoni nijesu stezali zaduživanja), pa se je vidjelo, da se zadruge tih dugova ne bi mogle inako osloboditi, nego prodajom nekoga dijela zemljišta. Osim toga naredjuje § 48 zakona od 22. lipnja 1902. o komasaciji zemljišta, da kod komasacije valja gruntovno provesti i onaj odsvoj zadružnih nekretnina, kojim se dira u zakonom odredjenu najmanju izmjeru zadružnoga zemljišnoga posjeda. Ratio legis jeste isto, što smo spomenuli za potajne diobe iza 1. siječnja 1890. Konačno se i svaka izvlazba provodi bez obzira na to, krnji li se time najmanja izmjera zadružnoga posjeda ili ne krnji (naredba zem. vlade, odjela za unutarnje poslove, od 24. lipnja 1900. br. 43941.) Inače se sama najmanja izmjera zemljišta može u cijelosti prodati ili zamijeniti samo jednoglasnim zaključkom svih zadrugara s pravom glasa i s dozvolom kotarske oblasti, a opteretiti zajmovima, koji se vraćaju uz anuitete samo onda, ako godišnji iznos svih anuiteta ne nadmašuje polovinu čistoga katastralnoga dohotka. S dozvolom kotarske oblasti može zadruga tu najmanju izmjeru opteretiti i neanuitetnim zajmom, ako zajmovna glavnica ne nadmašuje deseterostruki iznos čistoga katastralnoga dohotka (§ 12). Za te dugove, zatim za porez i druga javna podavanja, za troškove i odštete, što potječu iz kažnjivih djela pojedinih zadrugara, zatim za realne terete, što se od zadružnoga posjeda moraju podavati, može se odrediti sekvestracija i ovršna prodaja te najmanje izmjere (§§ 13 i 14).

Izlučenje dijela pojedinoga zadrugara iz zadružne imovine dopušteno je u novcu ili u naravi za one obveze iz pogodaba i šteta, što su za nj nastale prije 1. siječnja 1890. (kad je zakon od 9. svibnja 1889. na snagu stao), koliko je vjerovnik po dosadašnjim zadružnim zakonima imao pravo zahtijevati isplatu ili odštetu i koliko zadruga ne će, da taj dug na se preuzme. Naprotiv za obveze, nastale iza 1. siječnja 1890., izlučenje načelno nije dopušteno. Samo za namirenje pravomoćno dosudjenih kaznenih troškova i odšteta može se dio osudjenoga zadrugara izlučiti u gotovu novcu, koliko zadruga sama ne bi htjela preuzeti te obveze (§ 6). Zadrugar može doduše imati svoju posebnu svojinu tako zvani osebunjak (to je ona imovina, što ju je privredio radom, kad nije bio vezan zadružnim poslom, zatim što ju je dobio nasljedstvom izvan zadruge, darom i t. d.), kojim može slobodno raspolagati (§ 21). Nu dok postoji zadruga, ne može idealnim dijelom raspolagati ni medju živima ni za slučaj smrti, niti ga može gruntovno opteretiti (§ 5).

To su u glavnom načela, što ih sadašnji zakon daje za zadrugu kao kolektivni imovinskopravni subjekat. Idu očito za tim, da što moguće više uzdrže one zadruge, što još postoje, a kad se već dijele, da se diobom opet osnuju nove zadruge.

Hoće tako da oživotvore one socijalnopolitičke ciljeve, što su ih dosadašnji zakoni bili odnemarili, da osujete naglu promjenu seljačkoga posjeda i odlože preveliko rastvaranje zadružne veze. Mi ćemo se na te imovinske i agrarnopravne propise obazirati toliko, koliko je to nužno, da objasnimo obiteljskopravnu stranu zadruge, o kojoj se ovdje nada sve radi. Ta agrarnopolitička strana zadruge i onako će se za cijelo zajedno sa čitavim dosadašnjim agrarnopravnim sustavom u banskoj Hrvatskoj znatno promijeniti, a samoj će zadruzi u tome sustavu valjda biti odredjeno drugojačije mjesto i uzaniji poziv, kad se do kraja provede agrarna reforma nove naše države, što je iznijela načelo, da zemlja pripada samo onome, koji ju obradjuje, uzela nanovo narodnim životima naseljavati državu ograničivanjem dosadašnjih zemljišnih vlasnika i oduzimanjem njihove, naročito tudjinske svojine, zametnula odlučan boj slobodna zemljišnoga rada i naseljavanja s neslobodnim, pa se prihvatila za seljaka najprobitačnije agrarne politike — dala mu prilike, da za sebe i svoju djecu jeftino može da dobije zemlje.

Zakonski pojam i pravna priroda.

Neki su predjašnji zadružni zakoni expressis verbis izricali, što je zadruga, dok sadašnji nigdje ne daje opće oznake zadruge. Točno izrečena zakonskoga pojma zadruge danas nema, makar prvo poglavlje zakona glasi o zadruzi „u opće“. Nu nije teško na osnovi zakonskih norama konstruisati taj pojam i odrediti, koji su elementi po pozitivnom pravu za zadrugu bitni, konstitutivni. Na prvi mah vidi se, da takih konstitutivnih elemenata ima u zadruge, jednako kao i u države i općine, tri: neka množina ljudi, zemljište i organizacija. Već sama riječ „zadruga“ pokazuje, da je ona neki skup fizičkih osoba. Ali taj će skup biti zadruga samo onda, ako ima svoju stvarnu osnovu, zemljište, na kojem stalno živi. Kad na zadružnom selištu izumru svi ovlaštenici ili kad zadruga ostane bez zadružnoga posjeda, prestaje zadruga. A taj skup ljudi treba da živi na tom zemljištu tako, te je podvržen nekom autoritetu. Osim toga i zadruga, jednako kao i država i općina, hoće da oživotvori neke zajedničke, kolektivne interese zadrugara. Ona hoće, da im skupnim zajedničkim kućanstvom obezbijedi ekonomsko biće. Prema tome mogli bismo reći za zadrugu, da je ona skup fizičkih osoba, koji kao kolektivna gospodarstvena jedinica živi na nekom zemljištu. Nu ta oznaka valja jednako i za državu i za općinu, njome nije izrečeno, čime se zadruga luči od jedne i druge. S toga treba, da te konstitutivne elemente zadruge, kako ih zakon daje, redom potanje proučimo, pa da na toj osnovi konstruišemo zakonski pojam zadruge.

1. Obično se misli, da je zadruga već po svome biću neki kolektivni pojam, da se za nju hoće, ako i ne više užih obitelji ili jedna uža obitelj, a ono barem više ukućana. No to je pravno-

povjesni pojam zadruge, a nije zakonski. Množina osoba nije po zakonu konstitutivni elemenat zadruge. Nema sumnje, da zadruga svejednako dalje postoji i kad je postala inokosna, kad je na zadružnom selištu preostala samo jedna uža obitelj, ili kad ima dvije ili više osoba, koje ne pripadaju k istoj užoj obitelji (primjerice stric i sinovac). Nu ona postoji dalje i onda, kad na zadružnom selištu preostane samo jedan član, bio to predstavnik ili ne bio (na priliku priudata žena), jer se tek iza smrti toga posljednjega člana smije ureda radi u gruntovnici brisati svojstvo zadruge (§ 55 zak. i § 5 nov.) Nije dakle sasvim ispravno, kad se kaže, da je zadruga kolektivna ekonomska jedinica, jer ta jedinica može biti i individualna. A ako na zadružnom selištu ima više osoba, onda nije nužno ni to, da su te osobe vezane ikakim srodstvom, jer u zadruzi može biti i uzadruženih članova, t. j. takih stranih, srodstvom nevezanih osoba, koje su u zadrugu primljene osobitim ugovorom (§ 1 sl. d). Uzadruženje se bitno razlikuje od adopcije, jer ovim nastaje pravni odnos samo izmedju poočima, pomajke i posinka, pokćerke (§ 183 o. g. z.) Adopcija kao svaki ugovor valja samo medju strankama, koje su ga sklopile, a zato posinak ili pokćerka i ne stupa u obitelj poočima ili pomajke. Uzadruženi član dolazi naprotiv u pravni odnos sa cijelom zadrugom, stječe prava spram čitave zadruge i spram nje preuzima dužnosti. Kad se dakle kaže, da je zadruga patrijarhalna veza ili da je ona obiteljska rodbinska ustanova, onda to može da bude prema pravnopovjesnom pojmu zadruge, ali ne odgovara njezinu zakonskom pojmu. I patrijarhat i obitelj osniva se na srodstvu, dok se zadružna veza može osnivati i na ugovoru. Po tome srodstvo nije nikaka bitna potrepština zadružne veze.

2. Što se tiče stvarne osnove zadruge, obično se označuje njeno bitno obilježje time, te se kaže, da kućani (domari) nerazdijeljeno obradjuju nekretni zadružni posjed i skupno uživaju njegove plodine. To je netočno rečeno, jer se pušta s vida jedna za zadrugu bitna pravna kvalifikacija tih nekretnina. Kako smo prije vidjeli, postojale su do 1848. i 1850. godine zadruge u bivšem gradjanskom području samo na zemljištu prostoplemićkom, to će reći na plemićkom posjedu maloga plemstva, jednoselaca i na zemljištu urbarskom, to će reći na zemljištu vezanu urbarskim odnosom, po kojem su posjednici bili dužni vršiti neke činidbe, a u bivšem krajiškom području samo na zemljištu krajiškoobveznom. Predjašnji krajiški zadružni zakoni, koliko su dopuštali osnivanje novih zadruga (zakon od 8. lipnja 1871. i od 14. travnja 1880.), dopuštali su ju samo diobom stare zadruge, opet samo na krajiškoobveznom zemljištu. I po sadašnjem se zakonu mogu osnivati nove zadruge samo na temelju starih zadruga, bilo tako, da se kod redovne diobe zadruge dijelovi pojedinih diobnih stranaka upišu na zadrugu (§ 36 zak. i § 4 nov.), ili tako, da se kod provedbe potajne diobe dijelovi mjesto na faktične posjednike upišu na zadruge (§ 56 zak.), ili konačno tako, da se diobni dijelovi, upisani po zadr. zak. od 3. ožujka 1874. i od 29. prosinca 1876. kao gradjanskopravne zajednice, zatim postojale zadruge, koje su prigodom osnivanja gruntovnice upisane kao obitelji ili kao suvlasništva, gruntovnim ispravkom opet upišu na zadruge (§ 37 zak.). Po sadašnjem se dakle zakonu ne može zadruga osnovati na svakome posjedu, recimo na posjedu gradskom ili na posjedu od samih kuća, već jedino na onom posjedu, što su ga zadruge do 1848. i 1850. godine imale ili poslije 1848. i 1850. prikupile. To se misli reći, kad se kaže, da zemljište zadruge treba da ima „zadružno svojstvo“.

Strogo uzevši ima to zadružno svojstvo samo ono zemljište, što su ga zadruge do 1848. i 1850. godine posjedovale, a nema i ono, što su ga iza tih godina prikupile. No i za ovo posljednje se fingira, da ga ima, jer pripada glavnomu selištu i jer je za njegovu pravnu kvalifikaciju odlučno obitavalište zadruge (§ 18 prov. naredbe k zadr. zak.). Ista provedbena naredba potanko izriče, koje zemljište imade to zadružno svojstvo, koje može da bude stvarna osnova zadruge, pa ubraja ovamo za bivše krajiško područje krajiškoobvezno, a za bivše gradjansko područje zemljište prostoplemićko, urbarsko ili urbarskosrodno pa predijalno. U bivšoj Krajini nema dakle razlike u pravnoj kvalifikaciji zemljišta, dok u bivšem gradjanskom po-

dručju ima. Tu te razlike potječu od bivših podaničkih odnosa. Urbarske zemlje bile su selišne i izvanselišne. I prve i druge postale su 1848. godine slobodno vlasništvo podanika, nu dok su za prve vlastela dobili odštetu od države, za druge morali su bivši podanici davati daće dok ih sasvim ne otkupe. K urbarskim zemljama pribrajaju se i predijalne, one crkvene zemlje, što su ih prelati donacijama davali ljudima za rad sposobnima. Predijalisti bili su vazali, podanici prelata, ali nijesu davali tlake, već su imali neka prava, što ih inače imadu samo plemići. Carskim patentom od 3. veljače 1855. postali su slobodni vlasnici predija, nu morali su sami odštetiti svoje prelate. Urbarskosrodne bile su krčevine pa činžene i gorne zemlje, ako se je na njima nalazila naselbina. Ove zadnje bile su oni dijelovi alodijalnoga zemljišta (šume, šikare, vinogradi), što ih je vlastelin davao kmetovima uz uvjet, da od prihoda nešto dobije. Za njih se plaćala gornica, činž. I te su 1848. godine postale slobodno vlasništvo kmetova, samo su ih morali sami otkupiti. Ta pravna kvalifikacija zemljišta zasvjedočava se urbarskim knjigama i gruntovnicom, a to zadružno svojstvo zemljišta, kako ga naredjuje § 1 prov. naredbe k zadr. zak., bitno je obilježje zadruge.

3. Da ogledamo pobliže samu organizaciju zadruge. Redovno se kaže, da tu organizaciju u prvom redu tvori to, što zadrugari žive pod ravnanjem jednoga kućegospodara. Po tome da je zadruga patrijarhalna veza. Ako ovu oznaku valja razumijevati u njenom pravom smislu, da je otac glava obitelji, onda po zakonu nije ispravna, jer kad u zadruzi nema muškarca sposobna za kućegospodara, može se kućegospodarom izabrati i sposobna žena (§ 8 zak.). U tom je slučaju zadruga bliža matrijarhatu nego patrijarhatu. Nu je li ustanova kućegospodara, bio to muškarac ili žena, po zakonu bitna za zadrugu? Nije. Kad zadruga ostane bez kućegospodara, njezino pravno biće zato niti je prestalo niti je prekinuto (arg. § 3 zak.). Osim toga, kad u zadruzi nema zadrugara, koji je dorastao upravljati gospodarstvom, zadruga nema kućegospodara, već samo zastupnika (štitnika ili skrbnika maloljetnika ili skrbljenika, što žive u zadruzi, § 8 zak.). U inokosnoj zadruzi redovno ne treba ni birati

kućegospodara, jer je tu otac obitelji i njezina glava. U opće ga ne treba, kad je na zadružnom selištu preostala samo jedna osoba. Ustanova kućegospodara nije dakle bitna za pojam zadruge. S toga je oznaka, što ju za zadrugu daje § 1 prov. naredbe k zakonu, u kojoj se izmedju ostalih obilježja zadruge spominje i kućegospodar, neispravna.

Pa ipak je organizacija bitno obilježje zadruge. O organizaciji, o podredjenju nekoga drugomu može dašto biti govora samo ondje, gdje ima više osoba. S toga o kakoj organizaciji ne može da bude govora, kad je na zadružnom selištu preostala samo jedna osoba. Pa čime je izražena ta organizacija zadruge? Izražena je dužnostima i pravima zadrugara. Zadrugari su dužni zajednički raditi o ekonomskom boljku zadruge. Qui in communitate non laborat non manducet, osnovno je načelo zadruge. Ili kako kaže naša pravna poslovica: „Koga nije na djelu, ne ima mu ni dijela“. Svaki zadrugar dužan je u zadruzi i na zadružnom posjedu raditi na probitak i korist zadruge. Na svoju korist može raditi samo onda, kad to nije na uštrb ovoj općoj zadrugarskoj dužnosti i kad mu to kućegospodar dopusti (§ 21 zak.). Dužan je pokoriti se naredbi kućegospodara i ne smije se udaljiti iz zadruge bez njegova znanja i privole, niti izostati preko te dozvole (§ 22 zak. i § 54 prov. naredbe). Bez njegove privole ne smije se muškarac zadrugar ženiti, niti se smije ženskom članu ko priženiti. Ako povredi taj kućni zapt, može ga kućegospodar primjereno pokarati i kazniti, a kad to ne koristi, može ga općinsko poglavarstvo kazniti zatvorom do osam dana ili prinudnim radom na korist općine (§§ 24 i 26 zak.) Uvrede poštenja, laglje tjelesne ozlede, sporovi poradi smetana posjeda, šumske i poljske štete, prisvojenje pokretnih stvari medju zadrugarima pripadaju kao zadružne razmirice pred općinsko poglavarstvo, makar bi inače pripadali pred redovni sud ili političku oblast (§ 28 zak.) Zakon uzima sve to za puke prekršaje kućnoga zapta, jedno zato, jer je u zadruzi taj zapt puno stroži nego u običnoj obitelji, a drugo zato, jer su što se tiče zadružne imovine svi zadrugari jedan subjekat.

S druge strane vlastan je svaki zadrugar sauživati koristi zadružnoga dobra po pravednoj mjeri, tražiti da kućegospodar položi zadružni kućni račun i pritužiti se općinskom poglavarstvu protiv nemarnoga i nasilnoga kućegospodara (§§ 22, 19 i 25 zakona). Svi zadrugari opet odlučuju, kako će se razdijeliti što preteče koncem godine od plodina i drugih skupnih dohodaka (§ 23). Njima polaže kućegospodar zadružni kućni račun i oni ga odobravaju uz pravo pritužbe općinskom poglavarstvu i utoka kotarskoj oblasti (§ 19). Oni biraju kućegospodara i odlučuju o svim poslovima, koji ne pripadaju k redovnom gospodarstvu ili kojima se dira u sućnost nekretne imovine, kojima se opterećuje, otudjuje ili zamjenjuje (§§ 9 i 10 zak.) Ova osobita organizacija zadruge izbija na površinu osobito onda, kad se poredi inokosna zadruga s običnom seljačkom ili gradjanskom obitelji, s „inokoštinom“. S jedne strane očinska vlast i dužnosti glave inokosne zadruge nijesu istovetne s očinskom vlasti i dužnostima oca gradjanske obitelji, a s druge strane nijesu dužnosti i prava djece u inokosnoj zadruzi jednaka dužnostima i pravima djece u gradjanskoj obitelji. Dosta je spomenuti kućni zapt i kompetenciju općinskoga poglavarstva kod prekršaja toga zapta, a naročito stege oca u raspolaganju imovinom. Tako se primjerice u inokosne zadruge može u gruntovnici zadružno svojstvo brisati i otac obitelji kao samovlasnik upisati samo onda, ako tome privole svi članovi obitelji s pravom glasa (§ 5 nov.). Ako tu osobitu organizaciju, što se u zadruzi javlja, nazovemo zadružnom vezom, onda je z a d r u ž n a v e z a bitna za pojam zadruge, koliko ima u zadruzi više osoba.

4. K tim bitnim potrepštinama zadruge pridodaje § 3 zak. još formalnopravno obilježje, da spram trećih osoba postoji zadruga samo onda, ako su n e k r e t n i n e u g r u n t o v n i c i u p i s a n e n a z a d r u g u kao vlasnicu. Ta norma znači to, da neka seljačka zajednica, ma da i živi u zadružnoj vezi na zemljištu zadružnoga svojstva, nije zadruga niti se njezini odnosi prosudjuju po zadružnom zakonu, ako to zemljište nije u gruntovnici na zadrugu upisano. S toga neka gradjanskopravna zajednica, osnovana diobom na temelju zadružnih zakona od 3. ožujka 1874. i 29. prosinca 1876., ili neka seljačka zajednica u Srijemu, koja je prigodom osnivanja gruntovnice bila upisana na pojedine obitelji ili na pojedine članove obitelji kao suvlasnike na neke dijelove (polovinu, četvrtinu, osminu i t. d.), makar ta zajednica i dalje živi na način zadruga, nije ni spram oblasti ni spram trećih osoba zadruga, niti za nju valjaju norme zadružnoga zakona, doklegod nije gruntovnica ispravljena i njezino zemljište upisano na zadrugu kao vlasnicu. S toga oni dijelovi, što će se kod redovne diobe zadruge upisati na zadruge (§ 36), ne postoje jošte kao zadruga, dok se gruntovnici ne upišu na novu zadrugu, sve do toga časa ostaje im vlasnica prvotna zadruga. A tako i dijelovi, koji će se kod provedbe potajne diobe upisati na zadruge, do toga upisa ne tvore nikakih novih zadruga, već svejednako pripadaju prvotnoj, potajno razdijeljenoj zadruzi. Gruntovni upis zadruge kao vlasnice zadružnih nekretnina bitna je dakle potrepština za postanak zadruge. S druge strane postoji zadruga tako dugo, dok su zadružne nekretnine u gruntovnici na zadrugu kao vlasnicu upisane. I kad na zadružnom selištu preostane zadnji član, što više i taki zadnji član, koji nije predstavnik, nije u zadruzi ni rodjen ni u zadrugu primljen osobitim ugovorom, koji ima pravo zadružnu imovinu tek uživati, a ne smije njome raspolagati, ni otudjiti ju, ni zamijeniti, ni opteretiti (§ 5 nov.) — ni onda još nije prestala zadruga, jer je svejednako u gruntovnici upisana kao vlasnica zadružnih nekretnina. Što se toga tiče ima gruntovni upis zadruge kao vlasnice zadružnih nekretnina prirodu E x n e r o v a formalnoga akta, koji tvori zadružnopravni odnos, makar i nema više materijalnopravnih osnova toga odnosa. S toga s potpunim pravom izriče stol sedmorice, da aktivna legitimacija zadruge ne prestaje zato, što su zadružne nekretnine prenesene u gruntovnici na ime koje druge osobe, dok je još ovaj prenos i pravo te osobe na te nekretnine prijeporno (rješidba od 8. svibnja 1896. br. 1493.).

Da konačno sve, što dosle rekosmo, u jednu oznaku sintetizujemo. Nebitna je za zakonski pojam zadruge množina osoba i srodstvo tih osoba pa ustanova kućegospodara, naprotiv bitna

bar jedna fizička osoba, zemljište zadružnoga svojstva, zadružna veza, kad je u zadruzi više osoba, pa gruntovni upis zadruge kao vlasnice zadružnoga zemljišta. Ostane li zadružno zemljište bez zadružnoga ovlaštenika, ili ostanu li zadružni ovlaštenici bez zadružnoga zemljišta, ili konačno briše li se u gruntovnici zadruga kao vlasnica zadružnoga zemljišta, prestaje zadruga. Prema tome možemo reći, da je zadruga jedna ili više zadružnom vezom udruženih osoba na zemljištu zadružnoga svojstva, koje je u gruntovnici na zadrugu kao vlasnicu upisano. Ako s tim zakonskim pojmom poredimo pravnopovjesni pojam zadruge, da je ona skup krvnim srodstvom vezanih osoba, koji pod ravnanjem jednoga kućegospodara zajednički, nerazdijeljeno obradjuju i uživaju zemljište, na kojem žive — vidimo znatnu razliku. To je zato, jer je zadruga zakonu u prvom redu imovinska zajednica, agrarnopravna ustanova, a onda tek obiteljska, rodbinska ustanova. Njemu je preče, da dade norme, kako će sačuvati i uzdržati seljački kolektivni posjed, kako će ga što bolje vezati zadružnom stegom, da prelazak iz kolektivnoga k individualnom zemljišnom vlasničtvu ne bude prenagao, nego da toj osobitoj obiteljskoj ustanovi dade i posebno obiteljsko pravo. S toga proširuje pojam zadruge i na one slučajeve, gdje su prestali pravi uslovi zadružnomu životu, kad na zadružnom selištu preostane samo jedna uža obitelj, što više, kad preostane samo jedna osoba.

Pravnu sposobnost daje zadruzi § 4 zak., po kojem su zadruge vlasne stjecati svaku vrstu pokretne i nekretne imovine. Zadruga je dakle potpuni imovinskopravni subjekat, ali zato se ne smije misliti, da ona nema i osobnih prava. I zadruga kao i pojedinac ima pravo na svoje ime, obitavalište, čast, pravo izbora i t. d., ima svoja subjektivna javna prava. Nu kako valja konstruisati taj subjekat, kaka je juristična priroda zadruge, u tome je pitanju mišljenje u nas podijeljeno. Zadojen rimskopravnim idejama a neupućen u domaće historijsko pravo nije čudo, što je naš svijet isprva gotovo jednodušno u zadruzi nazirao jurističnu osobu po smislu pandektarnoga prava. Tako na priliku kaže zakon od 28. travnja 1879., koji je uveo gruntovni red u postojalom krajiškom području: „Vlasnost zadruge ne ima se unijeti prema stanovitim učesnim dijelovima, već se unosi kao cijelost, i to kao vlasnost pripadajuća jurističnoj osobi (družbi)“. I u najnovije doba izriče to isto jedna načelna rješidba stola sedmorice, kako ćemo poslije vidjeti. Pored mnogih drugih u našoj knjizi pristaje uza to mišljenje osobito Strohal. No kad su se pojavile opravdane sumnje, može li se zadružna ustanova nategnuti na tudji kalup pandektarne juristične osobe, stali su u zadruzi nazirati civilnopravnu zajednicu sui generis, dok se u novije doba obično ne tvrdi, da je naša zadruga neka „specijalna vrsta zajednice, koja, vezana medju sobom srodstvom (to po zakonu nije ispravno) živi poradi zajedničkih interesa sviju svojih sudionika po zasebnim pravnim propisima na skupnom zemljištu“. (Tako na priliku još dr. Tončić, „Zakon o zadrugama“ str. 176.) Nu kake je baš vrste ta osobita zajednica i kako ju valja konstruisati, to se dalje ne pita.

Da zadruga nije juristična osoba ni pandektarnoga a ni našega općega gradjanskoga prava, nije teško pokazati. Da spomenemo samo neka obilježja. Jurističke osobe s jedne su strane korporacije, a s druge zavodi i zaklade. Korporacije i zavodi razlikuju se medju se po tome, što je u prvih nužno, da neke fizičke osobe budu nosioci skupne volje, dok kod drugih nije. Kad neka korporacija izgubi sve svoje članove, prestaje i sama korporacija, dok zavod time ne prestaje, jer ga viša volja drži za nove članove, koji mogu doći. Zavodi i zaklade opet razlikuje se medju se po tome, što su zaklade puka imovina, koja se drugome daje s nekom trajnom namjenom. Nu svim jurističnim osobama jeste zajedničko to, da su neka socijalna organizacija, i to taka, koja je vezana nekom višom voljom, statutom, zakladnicom. Po tome se baš luči korporacija od obične čiste zajednice (societas). Ortaci ove mogu pravima zajednice po svojoj volji raspolagati, dok su članovi korporacije vezani statutom. Imovina korporacije vezana je statutom, a zato imovina korporacije nije vlasništvo članova (Bruns-Eck-Mitteis u Holtzendorffovoj enciklopediji V. izdanje, I. str. 315). U korporacije je dakle jednina subjekta ne samo spolja, spram drugih

osoba, nego i unutra, spram svojih članova. To je tako zvano korporativno jedinstvo.

Ako je zadruga juristička osoba, može da bude samo korporacija, jer je i za zadrugu nužno, da neke fizičke osobe budu nosioci zadružne volje. Ako zadruga izgubi sve svoje članove, prestaje i zadruga (§§ 55 zak. i § 5 nov.). Nu zadruga nije korporacija, jer nije posebni imovinskopravni subjekat spram svih ili pojedinih svojih zadrugara. Svaki zadrugar može doduše da ima svoj osebunjak (§ 21 zak.), ali taj osebunjak nije dio zadružne imovine, već je slobodna imovina zadrugara, kojom može kao i svaki civilnopravni vlasnik samostalno, po svojoj volji raspolagati. Što se tiče zadruge same, u njoj nema imovine, koja ujedno ne bila i imovina zadrugara. Svi zadrugari imadu jednako pravo uživati zadružnu imovinu (§ 22 zak.) Njome upravlja kućegospodar u ime svih zadrugara, kad se radi o manjim poslovima, dok kod poslova, koji ne spadaju na redovito gospodarstvo ili se tiču nekretne imovine, odlučuju sami zadrugari većinom glasova ili jednoglasno (§ 10 i 12 zak.). Nu kućegospodar sam nije nikaki organ zadruge, već samo njezin zakoniti punomoćnik. On je kao svaki drugi zadrugar, samo što upravlja zadrugom i zadrugu zastupa spram oblasti i trećih osoba, (§§ 9 i 21 ni f.). Svaki zadrugar jeste suvlasnik čitave zadružne imovine. To se vidi kod izlučenja dijela pojedinoga zadrugara poradi njegovih obveza i šteta, što ih je počinio, pa poradi kaznenih troškova i odšteta, na koje je pravomoćno osudjen (§ 6). Nadalje kod istupa pojedinoga zadrugara iz zadruge s otpremninom (§ 17 zak. i § 2 nov.), konačno kod zadružne diobe (§§ 29 i dalji zak.). Samo zato, jer je svaki zadrugar suvlasnik čitave zadružne imovine, može vjerovnik tražiti izlučenje toga dijela iz te imovine, može zadrugar iz zadruge istupiti s nekim dijelom te imovine i konačno može tražiti diobu te imovine.

Nu ti dijelovi, što pripadaju pojedinim zadrugarima, nijesu intelektualni dijelovi, partes pro indiviso po smislu civilnoga prava, jer s druge strane zadrugar nema imovine, koja ujedno nebi bila i imovina zadruge. Sve što zadrugar stječe, stječe za zadrugu (§ 20). Dijelom zadružne imovine, što mu pripada, ne može, dok zadružna zajednica postoji, raspolagati niti medju živima niti za slučaj smrti (§ 5), jer taj dio nije izvjestan niti je njegovo konačno stečeno pravo, njegova svojina, već se umanjuje ili povećava prema tome, koliko drugih zadrugara u suvlasništvu zadružne imovine s njime konkuriše. S toga sasvim ispravno izriču vrhovne rješidbe zemaljske vlade od 22. svibnja 1883. br. 7824 i od 29. svibnja 1898. br. 27783., da se ni kućegospodar poradi svoje nemarnosti ni ini zadrugari redovno nemaju osudjivati na novčane globe, jer po samoj naravi zadruge ne mogu imati svoje imovine, već samo izuzetno, kad osudjeni ima kakovu osebujnu imovinu. Pa u istinu, globa nametnuta kućegospodaru ili drugomu zadrugaru, koliko ju ne mora platiti iz ovoga osebunjka, nametnuta je svima zadrugarima, čitavoj zadruzi, jer zadrugar nema imovine, koja ujedno nije svojina čitave zadruge.

Prema tome svaki zadrugar načelno ima pravo na čitavu zadružnu imovinu, samo što je to pravo konkurencijom ostalih zadrugara stegnuto, a zadružna imovina opet kao cijelost pripada svima zadrugarima zajedno. Zadruga dakle dobija svoje imovinskopravno biće od imovinskopravne sposobnosti svih zadrugara, a opet ta sposobnost pojedinoga zadrugara splila se je u skupnom imovinskopravnom biću zadruge. Da se taj odnos ne da protumačiti pandektarnopravnim načelima ni biću zadruge primijeniti pojam korporacije, jasno je. Ali ne samo po pandektarnom pravu, nego i po našem općem gradjanskom zakoniku bitna je oznaka korporacije to, da njezina imovina nije vlasništvo članova, da je u nje jednina subjekta s polja i unutra.

Kako po onome, što je dosele razloženo, zadruga nikako nije korporacija, ne može da bude ispravna ona načelna rješidba stola sedmorice od 31. listopada 1901. br. 2105., koja izriče, da je kućegospodar organ zadruge (jer „stvara svojom voljom i svojim djelom odnose napram drugim osobama tako, da volja i djela pojedinih članova zadruge, ako nijesu suglasna s voljom kućegospodara, za zadrugu ne stvaraju pravnih odnosa“), da s toga zadruga samo po kućegospodaru ili njegovu

mandataru može počiniti smetanje posjeda (delikat), pa da u takoj parnici valja parbenom strankom smatrati zadrugu kao jurističnu osobu, zastupanu od kućegospodara, dok članovi zadruge ne sudjeluju u parnici kao stranka. S toga da se ovi u takoj parnici mogu pripustiti kao svjedoci. Ali kućegospodar nije nikaki organ zadruge. Organom zovemo taka člana korporacije, koji svojom pojedinačnom voljom oživotvorava svrhe zajednice. Zato samo član korporacije može da bude njezin organ, a s druge strane ne može korporacija svoju volju inako očitovati nego očitovanom ličnom voljom organa. Organ je dakle bitna potrepština, ako će korporacija da postoji. Nu kućegospodar, kako smo vidjeli, nije bitna ustanova za zadrugu, niti je zadruga korporacija. Osim toga, kad organ vrši svoju kompetenciju, ne vrši svoja lična prava, pa zato ne nastaje nikaki pravni odnos izmedju njega i treće osobe, već svagda izmedju te treće osobe i od njega zastupane korporacije. U tom je baš biće organa. A iz pravnih poslova, što ih kućegospodar u ime zadruge sklopi s trećim osobama, i kućegospodar zajedno s ostalim zadrugarima stječe prava i preuzima dužnosti, jer je i on suvlasnik zadružne imovine. Po tome kućegospodar nije nikaki organ zadruge, već ima kod zastupanja zadruge po prilici isti onaki pravni položaj kao član javnoga društva trgovačkoga, koji je ovlašten zastupati društvo (§ 90 trg. zak.). Kućegospodar samo je zakoniti t. j. zakonom naredjeni punomoćnik zadruge, za kojega valjaju §§-i 1002 do 1026 o. g. z., koliko zadružni zakon za tu punovlast ne daje specijalnih norama (arg. § 60 zadr. zak.) A da i zakon tako misli, najboljim je dokazom § 8 in f. Kad u zadruzi nema ni muškarca ni žene sposobne za kućegospodara, imenuje općinsko poglavarstvo z a s t u p n i k o m zadruge štitnika ili skrbnika kojega maloljetnika ili skrbljenika, što u zadruzi živi. U takom slučaju obavlja štitnik (skrbnik) poslove kućegospodara, a taki štitnik (skrbnik), koji je u istinu kućegospodar, ne može da bude organ zadruge, jer nije ni njezin član, sve kad bi zadruga i bila korporacija. Argumenat dakle, da je kućegospodar organ zadruge, a po tome u parnici stranka, koja nije istovetna sa zadrugom, ne stoji, a s njime pada i sva dalja ar-

gumentacija pomenute načelne rješidbe. Zadrugari svjedoci u parnici svoje zadruge poradi smetanja posjeda svjedoci su in propria causa.

Ovdje se sama sobom nameće jedna druga misao. Ako zadruga nije korporacija po smislu pandektarnoga prava, a ni po našem općem gradjanskom zakoniku, već je neka vrsta zajednice, nikle na tlu domaćega prava, nije li možda onaka zadruga, koja je bez ikaka naročita ugovora sama od sebe nastala jednolišću, srodstvom ličnih i stvarnih odnosa, a jezgra joj je ideja r e a l n e (to će reći organske, žive, a nipošto tek fiktivne kao u rimskom pravu) skupne osobnosti, kako ju je u njemačkoj pravnoj teoriji najprije B e s e l e r iznio, a G i e r k e dalje izgradio i do kraja dotjerao? Nije li ona onaka „Genossenschaft“, zadruga, kakih je negda sva sila bilo ne samo u germanskih nego i u mongolskih i slavenskih naroda, a i danas ih ima svagdje, naročito u životu gospodarstvenom, u području prava poljoprivrednoga, obrtnoga i trgovačkoga, pa i u području borbe rada s kapitalom? Ali i u take je zadruge bitna oznaka „jednina i množina u zajednici“, i u nje su pojedinačne ličnosti utjelovljene u skupnoj ličnosti pa se s njome sasvim ili od česti stapaju. I tu je dakle jednina s polja i unutra, korporativno jedinstvo. I u nas su sada take „Genossenschaften“ privatne ili javne udruge, što služe čistim gospodarstvenim svrhama, da povećaju kapital i dohodak svojih članova. U tome su svome karakteru istovetne sa svakim običnim tečevnim društvom, samo što im imovina nije vlasništvo članova već je povezana s t a t u t o m i organizacijom juristične osobe, jer je tako ta tečevna svrha bolje obezbijedjena, perpetuisana, učinjena nezavisnom od mijene članova. U našem su pravu glavni tipovi ovake „Genossenschaft“: dionička društva, zemljišne zajednice, zadruge za regulaciju i porabu vode, imovne općine u bivšoj Krajini, trgovačke i poljoprivredne („seljačke“) zadruge.

Ostaje dakle jošte samo jedan glavni udružni oblik, zajednica, socijetet, communio. A zadruga u istinu i jeste zajednica, što je protiv drugih mišljenja osobito dokazao Franjo S p e v e c, koji je o tome u „Mjesečniku“ 1884. napisao ponajljepšu ras-

pravu u hrvatskoj knjizi. Samo ona nije obična civilnopravna zajednica (§§ 825 i d. o. g. zak.), kako se jasno vidi iz onoga, što smo dosle o tome rekli. Gradjanskopravna je zajednica individualno suvlasništvo, svaki suvlasnik ima stalno odredjeni dio pro indiviso, kojemu je potpuni vlasnik i s kojim može samovoljno i neodvisno raspolagati (§ 829 o. gr. zak.) Pravo svakoga dionika potpuno je samostalno i odijeljeno od prava drugih dionika. Tu je dakle množina subjekata s polja i unutra. Zadruga je naprotiv kolektivno suvlasništvo. Svaki zadrugar načelno ima pravo na čitavu zadružnu imovinu, a opet, kad s njime konkuriraju drugi zadrugari, pripada ta zadružna imovina kao cijelost svima zadrugarima zajedno. To je onaj fatalni „condiminium plurium in solidum", suvlasništvo od više njih, da svakomu pripada cijela stvar — gvozdeni zakon rimskopravne logike, o koji su se mnogi naši pravnici spoticali. Po toj je logici taki condominium besmislica i pravna nemogućnost. Ali ko zato mari? Ko danas jošte ne zna, da svaka kultura ima svoju vjeru, filozofiju, etiku, moral, svoju logiku, pa i pravnu logiku! Jer dio zadrugara od zadružne imovine nije nikaki rimskopravni, stalno odredjeni intelektualni dio, za njegovu je veličinu odlučan broj zadrugara. A ako bi se taj dio in concreto i mogao odrediti po broju živih zadrugara, opet nije to njegovo konačno stečeno pravo. Tim dijelom, dok traje zadružna zajednica, ne može ni inter vivos ni mortis causa raspolagati (§ 5 zak.), niti ima poslije njegove smrti kakova nasljedstva ili u opće ikake sukcesije u taj dio, jer i njegovi, na zadružnom selištu preostali suzadrugari načelno imadu pravo na čitavu zadružnu imovinu, pa je njegovim otpadom tek prestala stega toga njihova prava. To je ponekada kao kod tontina, one vrste osiguranja, gdje se osigurana svota nekoj odredjenoj množini osoba tako isplaćuje, te se onima, koji ostanu u životu, isplaćuju i oni iznosi, na koje su pokojnici imali pravo, dok se konačno ne isplaćuje čitava svota onomu, koji je sve druge nadživio. Da svaki zadrugar načelno ima pravo na čitavu zadružnu imovinu i da se dijelovi zadrugara odredjuju i mijenjaju tek konkurencijom ili otpadom ostalih članova, najbolje se vidi kod razlaza zadruge.

Kad na zadružnom selištu preostane zadnji član predstavnik, može za života tražiti, da se u gruntovnici briše svojstvo zadruge i da se upiše kao samovlasnik, to će reći stječe čitavu zadružnu imovinu kao individualno, civilnopravno vlasništvo; a kad za života ne zatraži razlaz, oblast će iza njegove smrti uređa radi u gruntovnici brisati svojstvo zadruge i upisati zadnjega predstavnika kao vlasnika. To isto biva i poslije smrti takova zadnjega člana na zadružnom selištu, koji nije predstavnik (§ 55 zak. i § 5 novele). Pravni odnosi zadrugara već se dakle po tome bitno razlikuju od gradjanskopravne zajednice, a takih razlika moglo bi se spomenuti i više.

Zadruga nije dakle ni gradjanskopravna zajednica ni korporacija ni „Genossenschaft", niti se može konstruisati po načelima pandektarnoga prava i na ovome osnovanim normama općega gradjanskoga zakonika. Ona je samonikla, historijska ustanova, što se je razvila po načelima domaćega, hrvatskoga prava, pa se samo tako može shvatiti i protumačiti. Ona je naša stara kućna, domaća hrvatska zajednica, koju smo za cijelo sa sobom donijeli iz stare slavenske (gotske?) pradomovine, ali smo je u novoj svojoj postojbini prema potrebama i prilikama samosvojno izgradili i dotjerali. Moderni zadružni zakoni nijesu u tome jurističnu prirodu zadruge nimalo promijenili. Zadruga je i danas vrsta zajednice (communio) našega domaćega prava, ona je množina pojedinih osoba, koje su sve u skupu subjekat istih prava i dužnosti. U nje je s polja jednina, a unutra množina. To je tako zvano kolektivno jedinstvo. Ali zato ne valja misliti, da je ta naša domaća zajednica neka smjesa jurističke osobe s rimskom societas. Kod korporacije se pojedinci organski udružuju u neku samostalnu, višu jedinost, nastaje organizam, koji je sam za se, odijeljeno od članova pravni subjekat. U našoj zajednici postoji doduše veza, organizacija izmedju članova, ali svejednako ostaje toliko pravnih subjekata, koliko ima članova, samo što su ti pravni subjekti s polja tek u skupu nosioci prava i dužnosti. S druge je strane i našoj zajednici i rimskoj societas ista osnovna misao: više osoba, koje su skupni subjekat neke zajedničke stvari, nekoga nerazdijelje-

noga imovinskoga objekta. No u naše je zajednice čitavi odnos suovlaštenika drukčije izgradjen. U rimske je zajednice karakter individualističan — dok je u naše socijalan; rimski suvlasnici samostalni su socii — dok su suovlaštenici naše zajednice vezani ne samo zajedničkom stvari, nego i osobnopravnim odnosom, koji se s polja pokazuje kao jedinost po tome, što zajednicu spram drugih osoba može zastupati i jedna osoba. Konstitutivni elemenat naše zajednice nije samo isti nerazdijeljeni imovinski objekat kao u rimske societas, nego i ti osobnopravni odnosi članova, unutrašnja njena organizacija.

Najstarija je i najčišća pojava te naše zajednice „baština", kuća, potkućnica i druga imovina naročito nekretna, što su je imale i uživale seljačke obiteljske zajednice, zadruge. Svaki zazadrugar ima jednako pravo na tu „baštinu", svaki ima jednako pravo po svojoj ličnoj potrebi uživati plodove i koristi zadružne imovine. Zadruga obuhvata čitavu imovinskopravnu sferu zadrugara, ona ga hrani, on joj sve i teče. „Ko u cvijet, ko u med, a svi u jedno ulište", kako kaže crnogorska poslovica. Nego ta zajednica ne obuhvata samo ekonomski život, već i osobne, porodične odnose. Ona je i zajednica života u svim njegovim pravnim odnosima, „kao da svi izlaze iz iste košnice i iz iste grane". Ta čvrsta i opsežna zadružna veza zvala se je u podaničko doba „skupščina", a njezin je vidljiv izražaj zajednica stana. To je skupna domaća crnogorska „kuća", što se u sjevernim stranama zove „hiža". Svaki veći kućni posao obavlja se s općim sporazumkom, a o raspoložbi zadružnom imovinom, o načinu obradjivanja zemljišta, ženidbi ili udaji pojedinih kućana odlučuje se s općim saglasjem. Naprotiv se obična uprava, obava manjih poslova povjerava kućegospodaru, starješini, koji vrši i sva javna prava u ime zadruge i zastupa je spram trećih osoba. I u germanskom je pravu isprva postojala taka kućna zajednica oca obitelji s njegovom djecom. Dok je otac živ, pripada mu sva porodična imovina a navlastito porodična nekretna imovina, a kad umre, nastavljaju djeca tu kućnu zajednicu i dalje. Svi zajedničari morali su imati isto kućanstvo, „u zajednici imati dim i hljeb", „sjedjeti u istom domu i o istoj hrani", da kažemo jezikom našega prava. Ta germanska kućna zajednica zvala se je „Gemeinderschaft", „Ganerbschaft", „Gesellschaft", kućani su „Gemeiner", „Ganerben", Gesellen", a odnos, što postoji izmedju kućana, nazivali su „zajednica na skupnu ruku" ili u kratko „skupna ruka" (gesammte Hand, conjuncta manus). Taj naziv dolazi od toga, što bi se kod svakoga pravnoga posla o kućnoj imovini svi kućani sabrali pa se očitovali skupa sklopljenih ili povezanih ruku, da bi tako zasvjedočili zajedinstvo prava i dužnosti. (Osobito O. Stobbe, Privatrecht I. i u nekim monografijama).

Bio bi jedan od najzanimivljivijih zadataka pravne historije ispitati, kako je ta naša i germanska stara kućna zajednica prešla preko seljačkoga praga, kako je naša „baština" postala očevina, što u plemićkih porodica prelazi na nasljednike po rodu muškom, a u drugih staleža često se razvila u zajednicu dobara izmedju muža i žene pa izmedju obudovjela bračnoga druga i djece. Kako je prehvatila preko uzanih granica obitelji u druga područja pravna pa u svakom staležu zadobila svoju posebnu vrstu i oblik. Kako je izgradila u seljačkom staležu zadrugu do potpune komunističke zajednice, a oživotvorila i druge više organizacije, u slobodnih ljudi i plemića plemenštine i komposesorate, u gradjana cehove, trgovačka i pomorska društva, u feudnom pravu lena na skupnu ruku. Kako ju je tudje, rimsko i kanonsko pravo potiskivalo u pozadinu, a ona se ipak žilavo tome pritisku othrvala, ušla u mnoge moderne zakonike gradjanske i trgovinske, pa još potjerala nove izdanke u modernom javnom pravu. Tako su pravni odnosi članova javnoga društva trgovačkoga izmedju sebe i spram trećih osoba i po našem trgovačkom zakonu skrojeni po toj staroj kućnoj zajednici. I socijetetni tip složenih država, naročito unije, čisto je njezino čedo. Koliko li se na priliku nijesu namučili, od Ulbricha pa do našega neprežaljenoga Pliverića, da bi bivši državnopravni odnos Hrvatske i Ugarske protumačili tako, te je to bilo neka „unio realis inaequalis"! Kao čitavo srednjevjekovno pravo i ta je naša stara zajednica smjesa javnoga i privatnoga prava, a svijesno ili nesvijesno i bivša hrvatskougarska nagodba rodjena je njezina

tvorevina. I njezina je srž: s polja jednina, unutra množina. S polja su Hrvatska i Ugarska jedan subjekat spram zemalja austrijskih i inih država, sačinjavaju jednu istu državnu zajednicu (§ 1). Ali unutra one su dva odjelita javnopravna subjekta, sklapaju „nagodbu", da bi izravnale izmedju sebe postojala državnopravna pitanja (preambel), koja se može mijenjati samo sporazumom obaju kompasciscenata (§ 70). Hrvatska je „politički" narod to će reći „državni" narod (§ 59). U zemljama krune ugarske ima dva državljanstva, hrvatsko i ugarsko, svako sa svojim posebnim personalitetom i političkim pravima izbora (§§-i 47 i 34) i obnašanja javnih služba (§ 46), a svako osnovano na zavičajnosti, u prvom slučaju koje hrvatske, a u drugom slučaju koje ugarske upravne općine, sa jednim zajedničkim indigenatom „ugarskim" spram drugih država. Hrvatska ima svoj „državni" teritorij (§ 59) sa svojim teritorijskim vrhovništvom (§ 48), pa je njezino prinašanje zajedničkim javnim troškovima osnovano na strogo teritorijskom načelu (§ 11). Ona ima i posebnu svoju „državnu" organizaciju, koja je pravilna, redovna njezina javnopravna ustanova, jer su zajednički poslovi tek izuzetci, a odredjena je i po materijalnim momentima, po funkcijama, i po formalnim, po ressortima (§§-i 47 i 48).

S toga je ban Ivan Mažuranić kod svečanoga otvaranja hrvatskoga sveučilišta 19. listopada 1874. u svome svojstvu za taj čin naročito naredjena zamjenika kraljeva, a u svome nezaboravnom klasičnom latinštinom izrečenom govoru mogao i smio reći za tako nazvanu krunu sv. Stjepana, koja je po magjarskoj ideologiji bila iskon i izvor sve državne vlasti, da je ta kruna „sveta zajednička kruna ugarsko-hrvatska" (sub umbra Sacrae Communis Coronae hungaro-croatae). S toga se je zadnji Habsburgovac u svojoj inauguralnoj diplomi, kraljevskoj zavjernici od od 28. prosinca 1916. i obvezao, da će štititi „prava, ustav, zakonitu neodvisnost, slobodu i zemljišnu cjelovitost Ugarske te Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, a isto tako cjelokupnost i zemaljski ustav kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, koje s kraljevinom Ugarskom sačinjavaju jednu te istu državnu zajednicu", pa se svojom krunidbenom zakletvom 30. prosinca iste godine zakleo, da će „Ugarske te Hrvatske, Slavonije i Dalmacije prava, ustav, zakonitu neodvisnost i zemljišnu cjelokupnost, a isto tako cjelokupnost i zemaljski ustav kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, koje s kraljevinom Ugarskom sačinjavaju jednu istu državnu zajednicu, nepovredjeno im sačuvati". Tako su bila u zemljama krune ugarske dva „državna" ustava i dva „državna" teritorija, ugarski i hrvatski. Hrvatska i Ugarska mogle su tu zajednicu medjusobnim ugovorom još više ujediniti, a i ujedinile su je opsežnim zajedničkim poslovima (§§-i 3 do 10), ali time nije nastala neka samostalna, viša, jedina država, neki viši državni organizam, posebni od njih odijeljeni državnopravni subjekat, jer zajednički organi i zakonotvorni i upravni nemaju samosvojnu, već tek od Hrvatske i Ugarske delegovanu kompetenciju, koja se svagda njihovim novim utanačenjem može mijenjati i sasvim ukinuti (§ 70). Dašto da je politički posljedak te nagodbe, jer je za nj odlučna samo dinamika sila, bio u praktičnom životu za Hrvatsku puno nepovoljniji, nego što bi bio morao da izidje iz svih tih pravnih momenata.

No da se vratimo na naše zadruge. One su opet članovi više jedne organizacije. Kad bi se pleme pod vodstvom svoga starješine u kojem kraju naselilo, dijelilo bi se zemljište u selu ždrijebom na pojedine porodice, pa bi svaku kao „baštinu" dopalo kućište s podvornicama, unutrašnjim i vanjskim oraćim i težaćim zemljama, sjenokošama i livadama. Uza svako selo svagda je velika površina zemljišta, koju s ekonomskih razloga nije bilo podesno dijeliti kao na priliku lug, gaj, šuma, pašnjaci i t. d., već je ostala nerazdijeljena i zajednička čitavom plemenu. Dok „baština" prelazi od prednika na nasljednike, koji u zadruzi zajedno žive, svak koji uživa baštinu dionik je prema ždrijebu u ovom zajedničkom zemljištu. Isto su tako, kad se zadruga odviše poveća, kad iz nje istupaju jedna ili više užih obitelji i osnivaju svoje zadruge, te nove baštine po razmjeru svoga ždrijeba ovlaštene u tom zajedničkom nerazdijeljenom plemenskom zemljištu, koje se zato zove „općina". Bratstva i plemena, potomci iste krvi pa i drugi došljaci, koji se drže da su braća od toga istoga plemena, sjede na svojim baštinama sa saraz-

mjernim pravom u zajedničkoj „općini", pa tako ona pored zadruge, najniže socijalne jedinice, postaje poseban pravni subjekat i najniža jedinica u državnoj upravi.

Po našem je dakle historijskom pravu općina pojam imovinskopravni i pretežno privatnopravni, a tek u drugom redu javnopravni. A članovi „općine", te zadruge, ako i nijesu vezane zajedničkim kućanstvom, opet nijesu nikaki samostalni socii. I one su vezane osobnopravnim odnosom, istom krvi, pa zato njihovo suvlašništvo nije individualno, već kolektivno. Isprva ima svaka zadruga pravo služiti se općinom po svome ždrijebu, po svojoj potrebi. Nu kasnije se mjera uživanja i koristi, „ovlašteništvo" točno odredjuje i kao realno pravo veže s kućištem, potkućnicom, s dvornim mjestom, sa čitavim selišnim posjedom ili s vlasnošću nastanjene kuće, a sama općina gubi sve više prirodu naše stare zajednice, jer osobnopravnoga odnosa izmedju članova, osnovana na srodstvu, sve više nestaje, pa se promeće u jurističnu osobu, u „Genossenschaft". Take su općine bile prije svega „plemićke općine", zajednice ratara plemićkoga staleža, jednoselaca, vlasnice svojih skupnih zemljišta. Zatim raznovrsne „povlaštene općine", zajednice ratara neplemića, koji su i za vrijeme kmetstva sačuvali bud na temelju donacija, bud na temelju privilegija, bud po pravnom običaju isključivo skupno uživanje nekih zajedničkih nekretnina. Nadalje „urbarske općine", zajednice urbarskih podanika, koji su skupno uživali zajedničke šume i pašnjake, što su im segregacijom od alodijalnoga zemljišta zemaljskoga gospodina dodijeljene bile, i konačno krajiške mjesne imovne općine sa zajedničkim pašnjacima — dok ih svekolike zakon od 25. travnja 1894. nije ujedinio u jedno pravo pod nazivom „zemljišnih zajednica", a po izgledu „Genossenschafta", dašto bez ikakih osobnopravnih veza (srodstva) izmedju članova. A srodne općine nekoga kraja tvore „ž u p u". Župa je pretežno javnopravni pojam. Ona je svojina nekoga ili više plemena, koje tvore rodovi i bratstva. U njoj vrši vlast i uživa javna i privatna prava samo onaj, koji rodom svojim pripada k tome plemenu, ili ako je stranac, kojega je to pleme u bratinstvo primilo. Zato poljički zakon i zove zajednička zemljišta plemena „plemenštinom". Tako je srodstvo ona osnova, na kojoj se temelji ovlast pojedinca u zajednici, i to ne samo u zajednici rodbinskoj, nego i u državnoj. Srodstvo spaja više obitelji u zadruge, ove opet u imovinskom pogledu u općine a u porodičnom pogledu u rodove i bratstva, a ove opet u župe, od kojih je država sastavljena. Ali i imovinskopravna strana župe, ta „plemenština" uredjena je po načelima naše domaće historijske zajednice. Najbolje sačuvani ostatak take starohrvatske župe današnja je plemenita općina turopoljska. U „statutu", što ga je ta župa sebi dala 1560. godine, obećaju predstavnici preko stotine plemićkih turopoljskih zadruga i obitelji uzajmice, da će se medju se pomagati pa jednakim, zajedničkim troškom braniti baštine (nekretna dobra, bona hereditaria) i sve druge poslove i pravde, a da bi se to bolje polučilo, proglašuje se iznovice da su braća, pobratimi i dijelna braća, kao da proizlaze iz jednoga ulišta, košnice, od jedne grane (ac si ab uno alvo seu stipite progeniti essent et procreati). Po prastarom običaju birat će svake godine slobodno za svoga poglavnika, župana, onoga brata, kojega drže za najsposobnijega. Zatim se odmah spominje pravna posljedica toga bratstva: da imovina onoga izmedju njih, koji umre bez potomaka, prelazi za uvijek i neopozivno na njegova bližnjega (propinquiorem et proximiorem) brata i nasljednike mu. S toga ni kralj ni kraljevski fiscus nije u Turopolju mogao naslijediti „ex defectu seminis" nijedno plemićko imanje sve dotle, dok živi samo i jedan član bratovštine. Zajedničari vezani su bratstvom t. j. osobnopravnim odnosom, koji je tako jak kao i krvno srodstvo, pa zato im suvlasništvo nije individualno, već kolektivno. Danas je turopoljska plemenita općina uredjena zakonom od 1. svibnja 1895. I danas je ona korporacija od dvadeset i dvije plemićke općine, „plemenite sučije" t. j. zemljišne zajednice, samo što nema više javnopravne vlasti nekadašnje župe, jer je župan danas tek pročelnik te korporacije zemljišnih zajednica, a ne vrši nikake ni civilne ni kaznene sudske vlasti, kako je to bilo do 1875. godine. I bivša Draganička župa kod Jastrebarskoga bila je takovo bratstvo, ošasna imovina brata pripala bi drugoj braći.

Ne razbira li se u svima tima našim ustanovama onaj iskonski slavenski etos, koji ne zna za sinovlju već samo za čistu ljubav bratinsku pa i Krista osjeća kao brata, a koji Oswald Spengler (Untergang des Abendlandes, I, 261 i 398) uzima za bitnu značajku ruske duše? Kako se u tih naših bratstva i braće javlja ona ista ideja, koja je u Rusiji davno prije novovjekih poljoprivrednih i obrtnih zadruga, tih nebrojenih modernih „Genossenschafta", iz slavenske praobitelji obrazovala prerazne „družine", „vatage", „bratščine", „skladščine" — artjele, pa u dobrovoljne patrijarhalne životne zajednice poput obitelji, gdje se pod ravnanjem jednoga vodja svi zajedno hrane, stanuju, rade, zabavljaju se, bratski osjećaju i solidarno jamče jedan za drugoga, uzadružila nikakvim krvnim srodstvom nepovezanu nekolicinu lovaca, drvodjelja (plotnika), tesara, ribara, kamenara, vozača, šumskih radnika, splavara, kneževskih i manastirskih sokolara, tulanjara, pčelara, brododjelja, pa i novgorodskih dobrovoljačkih četa (povolnika, uškuinika), što su pod zapovješću vatamana (kao harambaše) trgovali a pomalo i plijenili ljude po šumama i gusarili po vodama. Kako ta naša bratstva i braća u pamet dozivaju onaj duh bratske zajednice, kojim je bilo zadahnuto svako pravo rusko selo, koji bi po dvadesetoro domaćica u selu udružio, da sve skupa zajedno okreće i očiste svoje seljačke kuće pa se na koncu za plaću zajedno časte i vesele, koji bi u kuči okupio sve susjede i prijatelje, kad je trebalo trti lan ili stupati konoplje; koji Pavle Apostol u svome spisu o artjelima tako zgodno riše: „Kad se selo hoće da dade na svoju najmiliju zabavu, na šakanje, svi jednodušno kreću na susjedno selo. Ako će prije nego se započne rad na polju biti opće obilaženje s molitvom, sjati se čitavo selo. Svak donese sa sobom hrane pa nakon službe božje bude zajednička gozba. Udruže se da svare pivo i zajedno ga ispiju. Na velike i male blage dane čine zajedničke slave, kojima svak prinese svoju čest jela i pila. Za dugih zimskih večeri sastaju se svi ljudi u selu na posijela, gdje se na zajednički račun jede, pije i radi".

Kako se vidi i iz onoga, što je dosele rečeno, nije zadruga, koliko dašto nije spala na jednoga člana, ni po sadašnjem zakonu izgubila svoju jurističnu prirodu domaće, historijske naše zajednice. I u njoj prije svega postoji područje nerazdijeljenoga skupnog prava. Samo svi u skupu, samo kao lična jedinost mogu zadrugari biti subjekat prava i obveza zadruge (§ 3). No ta lična jedinost nije nikaka juristična osoba, jer čitava zadružna imovina pripada zadrugarima. Ta jedinost nije korporativna, već kolektivna, jednako kao u javnoga društva trgovačkoga, koje može „pod tvrtkom svojom stjecati prava, preuzimati obveze, stjecati vlasništvo i ina prava na nekretna dobra, pa u parnicama stajati u svojstvu tužitelja i tuženika" (§ 63 trg. zakona). Ta se lična jedinost kod uzajmičnih pravnih odnosa zadrugara vidi po tome, što je volja pojedinca zadrugara vezana. U području skupnoga prava odlučuje samo skupna volja, bilo jedinodušnost ili većina zadrugara, bilo odluka kućegospodara ili dozvola oblasti. Samo jednodušnom privolom svih zadrugara može se novi član uzadružiti, najmanja izmjera zemljišta u cijelosti prodati, u dijelovima zamijeniti ili zajmovima opteretiti; zadrugar istupiti iz zadruge s otpremninom u nekretninama ili pokretninama, dijelovi nekretnina, što redovnom diobom zapanu samo jednu obitelj, inokosnu zadrugu, u gruntovnici upisati na predstavnika kao samovlasnika (§§ 1 i 12 zak., 2, 4 i 5 novele). Ako će se zadrugar izabrati kućegospodarom, ako će se obaviti poslovi, koji ne pripadaju k redovnom gospodarstvu, zatim poslovi, kojima se dira u sućnost nekretne imovine, kojima se nekretna imovina opterećuju, otudjuje ili zamjenjuje; ako će se odobriti zadružni kućni računi, što ih kućegospodar svake godine polaže, ako će se podijeliti što preteče koncem godine od plodina i drugih skupnih dohodaka, treba da tome privoli većina zadrugara (§§ 8, 10, 19 i 23). Što i u zadruzi valja representativno načelo, što tu skupnu volju zadruge nijesu zvani očitovati svi zadrugari bez izuzetka nego samo oni, koji imadu pravo glasa (§§ 8 al. 3. i 29 zak.), ne smeta ništa, jer ti zastupaju one, koji nemaju pravo glasa. Poslove naprotiv, što pripadaju k redovnom gospodarstvu, obavlja u ime svih zadrugara kućegospodar, a ako u zadruzi ima osoba, koje su pod tutorstvom ili skrbništvom, nužna je za sve poslove, kojima se dira u sućnost zadružne

nekretne imovine, uz privolu većine zadrugara i potvrda tutorske oblasti (§ 10). Konačno se zadruga može podijeliti samo onda, kad barem polovina zadrugara tome privoli (§ 38). S polja, vidi se ta lična jedinost po tome, što spram trećih osoba svi zadrugari imadu kolektivnu pravnu i djelatnu sposobnost. Kod svih poslova, kojima se dira u sućnost zadružne nekretne imovine, kod uzadruženja novoga člana, kod odsvoja zadružnoga zemljišta, kod istupa zadrugara iz zadruge s otpremninom, kod razlaza, diobe i raspisa zadruge, treba da svikolici sudjeluju, dok ih u drugim poslovima zastupa kućegospodar ili štitnik (skrbnik) kojega maloljetnika (skrbljenika) zadrugara. Taj kućegospodar ili štitnik (skrbnik), kako je prije razloženo, nije nikaki organ zadruge, jer u zadruzi nema nikaka samostalnoga višega organizma, da bi bila nužna neka fizička osoba, koja će vršiti njegove funkcije. Kućegospodar naprosto zastupa skupnu volju zadrugara u ovom području nerazdijeljenoga skupnoga prava (§ 10 al. 1.), a po svojoj pravnoj kvalifikaciji i on je samo zadrugar kao i svi njegovi suzadrugari.

Pored toga skupnoga prava stoje p o j e d i n a č n a p r a v a zadrugara. Svaki zadrugar ima pravo uživati pravednom mjerom koristi zadružnoga dobra i, koliko to biva bez uštrba dužnosti raditi na korist i probitak zadruge, privredjivati za sebe. Svak ima pravo u općinskoga poglavarstva iznijeti prigovore protiv zaključka suzadrugara o poslovima, koji ne pripadaju k redovnom gospodarstvu i o poslovima, kojima se dira u sućnost nekretne zadružne imovine, zatim prigovore protiv zaključnoga kućnoga računa kućegospodara. Ima pravo do konca travnja svake godine tražiti, da kućegospodar položi račun, konačno pritužiti se protiv kućegospodara, ako zlo upravlja zadružnom imovinom, i prijaviti svakoga kućana. koji se ogriješi o kućni zapt(§§ 22, 21, 10, 25 i 26). Nadalje svaki zadrugar ima pravo na dio zadružne nekretne i pokretne imovine, jer je suvlasnik te imovine. No to pravo na dio, dok traje zadružna zajednica, nije drugo nego pravo čekanja, da ga zapane zadružna imovina. Veličina je toga dijela, dok zadruga postoji, neizvjesna i promjenljiva, jer se ta veličina odredjuje i mijenja konkurencijom ili ot-

padom suzadrugara. Pridodje li novi član u zadrugu, umanjuje se za alikvotni dio toga novoga člana, a otpane li koji član (smrću, istupom) povećaje se alikvotnim dijelom odpala člana i to k o n s o l i d a c i j o m. To nije nikaki prirast, akrescencija, jer prirasti može samo ono, što je dosle bilo tudje, dok čitava zadružna imovina načelno pripada svakomu zadrugaru. A kad na zadružnom selištu preostane samo jedna uža obitelj ili samo jedan član, jer su drugi suzadrugari otpali, usredotočuje se pravo na zadružnu imovinu na tu obitelj ili na toga člana. Ta uža obitelj i zadnji član predstavnik imadu pravo tražiti, da se svojstvo zadruge u gruntovnici briše i da se predstavnik obitelji odnosno taj zadnji član sam upiše kao samovlasnik. Nu ako taj zadnji član nije predstavnik, ide ga pravo dosmrtnoga uživanja zadružne imovine, a iza njegove smrti oblast će ureda radi u gruntovnici brisati svojstvo zadruge i upisati zadnjega predstavnika kao vlasnika (§ 55 zak. i § 5 nov.) Pravni položaj zadnjega člana predstavnika posve je jednak pravnomu položaju zadnjega posjednika povjerbe porodične (fideikomisa), kad su izumrle svekolike ovlaštene loze a nema nade da će biti potomaka (§ 645 o. g. z.), a pravni položaj zadnjega člana nepredstavnika položaju svagdašnjega posjednika porodične povjerbe (§ 631 o. gr. zakona). Pošto je dio zadružne imovine, na koji zadrugar ima pravo, neizvjestan i promjenljiv, a pošto i nije njegova svojina, nikakovo konačno stečeno pravo, jer drugi suzadrugari s njime u pravu na čitavu zadružnu imovinu konkuriraju, ne može njime, dok traje zadružna zajednica, raspolagati ni medju živima ni za slučaj smrti, niti ga može gruntovno opteretiti niti se smije pod ovrhu uzeti (§ 5). To pravo na dio ima tek onda potpune pravne učinke, kad se konkretizuje. a to biva kod izlučenja dijela toga zadrugara (§ 6), kod njegova istupa iz zadruge s otpremninom u pokretninama ili nekretninama (§ 17 zak. i § 2 novele), kod diobe zadruge (§§ 29 i dalji) i kod provedbe potajne diobe (§ 56). Dok dakle traje zadružna zajednica, pravo zadrugara na dio zadružne imovine tek je latentno. Da je tomu tako, vidi se najbolje kod izlučenja dijela. Kad se po §-u 6. zak. izluči čitavi dio kojega zadrugara, gubi taj za-

drugar svako dalje pravo na imovinu zadružnu i istupa iz zadruge. Nu kad zadruga sama dug toga zadrugara na se preuzme i isplati, ne umanjuju se time njegova prava, naročito se ne umanjuje njegovo pravo na uživanje skupne imovine, već se taj od zadruge isplaćeni iznos samo za slučaj diobe uračuna u njegov dio. Tim pojedinačnim pravima odgovaraju pojedinačne dužnosti zadrugara. Svaki je zadrugar dužan živjeti u zadruzi i po naredbi kućegospodara raditi na njezinu probit i korist, dužan je poštovati kućegospodara i pokoravati se njegovim naredbama i ne smije se bez njegove dozvole udaljiti iz zadružnoga selišta (§§ 21 i 22).

Ako se izuzme osebunjak, izlučenje dijela, istup s otpremninom, dioba i provedba potajne diobe, vidi se, da je i sadašnji zakon zadruzi potpuno sačuvao karakter stroge naše historijske domaće, kućne zajednice.

Nu ne valja misliti, da je zadruga po tome zakonu čisto privatnopravna ustanova, već kao i sve agrarne ustanove historijskoga prava ima i danas svoje publicistično obilježje. Zadružni zakon nije nikaki specijalni civilni zakon poput trgovačkoga ili mjeničnoga, već je zakon agrarni, on hoće da seljaka uzdrži na zemljištu, koje je osnova njegova ekonomskoga bitka. Kad se govori o publicističnoj strani zadruge, ne misli se to, što je zadruga u svojoj djelatnoj sposobnosti pretežno vezana privolom oblasti (kod uzadruženja novoga člana § 1, kod izbora kućegospodara, kad se zadrugari ne mogu složiti o osobi § 8, kod poslova, kojima se dira u sućnost zadružne nekretne imovine §§ 11 i 12, kod istupa s otpremninom § 2 novele i t. d.). U tome je pravni položaj zadruge analogan položaju štićenika ili skrbljenika. Kad se govori o tome, misli se ona opsežna kaznena vlast, što ju zakon daje javnim organima, da se u zadruzi uzdrži kućni zapt i poredak (§ 25 i dalje), a naročito se misle one norme zakona, u kojima se javlja prinuda državne vlasti, da zadrugari ostanu u zajednici. Zakon veže strogim uvjetima redovnu diobu zadruge (§ 38) i istup iz zadruge s otpremninom (§ 17) pa zabranjuje potajne diobe (§ 58). Time prinudjava zadrugare, da ostanu i protiv svoje volje u zadružnoj

zajednici, kad nema uvjeta za zajednicu. Kod toga ne valja zaboraviti, da zadruga može biti zajednica ljudi, koji nijesu ni u kakovom srodstvu, koji su tek ugovorom uzadruženi, jer po zakonu srodstvo nije konstitutivni elemenat zadruge. Dašto da svaki zadrugar može svagda istupiti iz zadruge i osloboditi se te zadružne stege, ali tim gubi i svoj ekonomski bitak. Zadruga dakle može da bude i zajednica pod moraš. Tu prinudu vrši zakon očito zato, jer mu je do valjane i zdrave organizacije seljačkoga posjeda. A takih udruga pod moraš ima i osim zadruge. Državna vlast više puta prinudjava neki skup svojih podanika, da se i protiv svoje volje moraju organizovati u jednu udrugu (obrtni zbor, vodna zadruga, okružna blagajna za potporu bolesnika i t. d.). Po tome se zadruga na prvi mah pokazuje kao zemljišni posjed, što ga javna vlast drži i čuva za sadašnje zadrugare i njihove potomke, pa dobija lice javnoga zavoda. Nu uza svu tu prinudu nije zadruga ustanova javnoga prava, nije samoupravno tijelo. Prvo zato nije, jer u svom području ne vrši nikakove javne vlasti, a drugo zato, jer eksistencija zadruge zavisi od volje zadrugara. Ako se stječu svi zakonom propisani uvjeti, mora oblast provesti diobu zadruge, koja može dokončati prelaskom kolektivnoga zemljišnoga posjeda u individualni, dakle dospjetkom zadruge. A kad se ne stječu svi uvjeti za diobu, jer recimo nije svakoj diobnoj strani osigurana zakonom propisana najmanja izmjera zadružnoga zemljišta, može toliko članova istupiti, koliko je nužno, da se dioba ili razlaz mora provesti. To kod javnoga zavoda ne može nigda da bude. Pravo samoupravnoga tijela vršiti u svome području javnu vlast nije samo njegovo pravo, već u prvom redu njegova dužnost spram države, koje se jednostrano ne može odreći. S toga eksistencija samoupravnoga tijela nigda ne zavisi od njegove volje, već od više (državne) volje. Zemljišna zajednica na priliku ne smije se dijeliti bez dozvole državne vlasti, kako to § 43 zakona od 25. travnja 1894. izrijekom naredjuje. Imovne općine u bivšoj Krajini ne bi se mogle razvrći bez naročita zakona. Kad se dakle govori o publicističnoj strani zadruge, razumijeva se to onako, kao kad se govori o publicističnoj strani zaklade ili izvlazbe.

I što se toga tiče, zadruga je, makar i nije osoba javnoga prava, samoupravno tijelo, već se danas u suštini vidi privatnopravna ustanova, sačuvala svoj srednjevjekovni značaj kao i sve druge današnje ustanove našega historijskoga prava, ostala je smjesa prava javnoga i privatnoga. A to je i razlog, što jednako kao i kod zemljišnih zajednica i krajiških imovnih općina nadzor i sudovanje u stvarima kućnih zadruga nijesu bili predani redovnim sudovima, već zadržani upravnoj vlasti, općinskim poglavarstvima, kotarskim i županijskim oblastima, zemaljskoj vladi, odjelu za unutarnje poslove.

Da bi se ovo općeno razloženo biće zadruge još bolje objasnilo, valja još koju reći o njenim članovima i organizaciji.

Članovi.

Prije smo vidjeli, da je zadružni zakon agrarni zakon, koji hoće seljaka da uzdrži na zemljištu, štono je stvarna osnova njegova gospodarstva. S toga članovi zadruge mogu da budu samo take osobe, koji su seljaci, ratari, to će reći take osobe, kojima je težanje zemlje, poljsko gospodarstvo zvanje. Osobe, koje svojim zvanjem nijesu ratari, primjerice gradjani, cigani, vlastela i t. d. ne mogu da budu članovi zadruge. To je ratio legis §-a 51. zakona, da zadrugari, koji stupe u stalež sveštenički, koji postanu časnici ili činovnici, ili steku drugo koje mjesto, s kojim je spojena svojevremena oskrba (mirovina, renta i t. d.), zatim zadrugari, koji samostalno nastupe kakav obrt ili trajno preduzeće, gube svojstvo pravih članova zadruge. Po onoj rečenici „qui in communitate non laborat non manducet“ osnovno je načelo zadruge, da su zadrugari dužni u zadruzi i na zadružnom posjedu raditi na probitak i korist zadruge. Taki zadrugari ne mogu da vrše te dužnosti zadružne, jer im to zvanje ne dopušta, a zato i gube sva prava i dužnosti zadružne pa ostaju puki ovlaštenici zadružni. Dok zadruga postoji, nemaju pravo uživati koristi zadružnoga dobra niti utjecati u upravu zadružne imovine. Tek kad se zadruga dijeli, valja im dopitati dio zadružne nekretne i pokretne imovine, što ih po zakonu ide.

1. Članove zadruge mogli bismo podijeliti u pračlanove i njihove sljednike. Prvi su one muške i ženske osobe, koje je u bivšem gradjanskom području 1. travnja 1848., a u području bivše Krajine 7. svibnja 1850. zatekao kao suposjednike na zadružnom selištu (§ 1 sl. a). Kako smo vidjeli, u bivšem su gradjanskom području najvišim riješenjem od 1. travnja 1848. ukinuti svi podanički odnosi i urbarska selišta postala slobodno vlasništvo podanika, dok je u bivšoj Krajini temeljnim zakonom od 7. svibnja 1850. ukinut odnos uživnoga vlasništva i sva nekretna dobra graničara predana u potpuno vlasništvo krajiških zadruga. S toga i naredjuje zadružni zakon, da su članovi zadruge prije svega one osobe, koje su te dane, kad je baš osnovano slobodno vlasništvo zadrugara, doživjele na zadružnom selištu. Od sljednika su članovi zadruge:

a) one muške i ženske osobe, koje su u zadruzi, to će reći na zadružnom posjedu, u zakonitom braku rodjene od zadrugara (§ 1 sl. b). Da li je neki brak zadrugara zakonit, prosudjuje se po općem gradjanskom zakonu (§ 60 zak.). Kako rodjenjem u zakonitom braku, tako i konvalidacijom prvotno nevaljane ženidbe, zatim porjeklom iz putativne ženidbe, konačno slijedećom ženidbom (§§ 160 i 161 o. g. z.) stječe dijete svojstvo pravoga člana zadruge (§ 2 zadr. zak.). Posinjenjem (§§ 179 i d. o. g. z.) ne stječe se to svojstvo, jer toga zakon ne priznaje, a ne priznaje zato, što je zadružno članstvo pravni odnos spram svih zadrugara, dok se posinjenjem osniva tek odnos izmedju posinitelja i posinka ili pokćerke (§ 183 o. g. z.). Pogotovo se ne stječe to svojstvo uzimanjem za othranjenje (§ 186 o. g. z.), jer taj odnos nema ni pravne učinke posinjenja. O nerodjenoj djeci ne zbori zadružni zakon nigdje, no nema sumnje, da i za zadrugu valja načelo §-a 22. o. g. z. „nasciturus pro iam nato habetur, quoties de ejus commodis agitur“. Kad se dakle radi o diobi zadruge, valja za takovo nerodjeno dijete imenovati skrbnika, koji će se postarati, da to dijete ne bude u svom diobnom pravu prikraćeno (§ 274 o. g. z. arg. § 60 zak.)

Vanbračna djeca zadrugara nijesu dakle članovi zadruge. Nu kako i kod te djece postoji roditeljska dužnost alimentacije

(§ 167 o. g. z.), uredjuje za zadrugare tu dužnost § 2 zak. Kod toga valja razlikovati vanbračnu djecu muškoga i vanbračnu djecu ženskoga člana zadruge. Zadrugar otac dužan je svoje vanbračno dijete hraniti iz svoga osebunjka (iz one posebne svojine, kojom može slobodno raspolagati § 21 zak.); a kad takove posebne imovine nema, onda njegova dužnost alimentacija ne prelazi supsidijarno na zadrugu. Vanbračno dijete zadrugara oca moći će u takom slučaju svoju tražbinu namiriti jedino izlučenjem dijela svoga oca, koliko se za to stječu uvjeti §-a 6. zak. Naprotiv vanbračno dijete zadrugarke, ako ga ne može hraniti ni otac, ni majka, jer nema osebunjka, ni očevi nasljednici (§ 171 o. g. z.), dužna je izdržavati zadruga majčina. Razlog ovoj supsidijarnoj dužnosti zadruge jeste to, što vanbračna djeca ne pripadaju porodici očevoj, već materinoj (§ 165 o. g. zak.). Nu ova supsidijarna dužnost zadruge spram vanbračnoga djeteta zadrugarke ne može da bude veća od one, što ju zadruga ima spram svoga pravoga člana i otac spram djeteta. S toga je zadruga dužna takomu djetetu davati oskrbu, običnu odjeću i obuću pa namaknuti, ako oboli, liječničku pomoć i primjerenu dvorbu (§ 22 zak.) samo dok je nedoraslo (§ 148 o. g. z.), dakle dok ne navrši četrnaestu godinu (rješidba zem. vlade, odjela za unut. poslove, od 19. ožujka 1898. br. 65.456. ex 1896). I takovo je dijete, kao svaki drugi kućanin, podvrženo kućnome zaptu, nu jer nije član zadruge, nema prava utjecati u upravu zadružne imovine (§§ 8 i 10), nema prava na dio onoga, što preteče koncem godine od plodina i drugih skupnih dohodaka (§ 23), niti ima kod diobe pravo na kaki dio zadružne imovine (§§ 30 do 33 zak.). Nu diobom ili razlazom prestaje i zadruga, a s njome i njezine dužnosti, zato je dužna u takom slučaju odštetiti to vanbračno dijete za trud, što ga je uložilo u zajedničku privredu, a tu odštetu, koliko se stranke o njoj ne slože, dopituje oblast. Kad u takom slučaju dijete nije još navršilo četrnaestu godinu života, ima ga kod diobe preuzeti i do četrnaeste godine dohraniti ona diobna stranka, koja je po rodu njegovoj majci najbliža, a kod razlaza otac obitelji ili zadnji predstavnik. Nadalje su od sljednika članovi zadruge

b) one muške osobe, koje su se u zadrugu priženile i one ženske osobe, koje su se u zadrugu udale (§ 1 sl. c). Osnovno načelo zadruge jeste kućna zajednica, kolektivno kućanstvo svih zadrugara. S toga i svaka osoba, koja zakonitim brakom stupa u tu zajednicu, postaje i član zadruge. Kod priudate žene to je prirodno, jer ona udajom stupa u porodicu i kućanstvo svoga muža (§ 92 o. g. z.). Kod priženjenika ili domazeta t. j. onih, što se pržene k nekoj zadrugarki, koja i nadalje ostaje u rodnoj svojoj zadruzi, biva protivno. Tu muž stupa u kućanstvo svoje žene pa zato i postaje član ženine zadruge. To je dakle neka vrsta matrijarhata. Po tome je za stečenje zadružnoga članstva priženidbom ili priudajom odlučno to, da li je bračni drug odmah iza vjenčanja doveden u zadrugu i stupio u zadružno kućanstvo. Ako bračni drugovi osnuju samostalno i od zadružnoga kućanstva odijeljeno gospodarstvo, onda priženjena ili priudata osoba ne postaje član zadruge. Zato ženska osoba, koja se udade za nepravoga člana (§ 51 zadr. zak.), ne postaje član zadruge svoga muža. Ako će se priženidbom ili priudajom steći zadružno članstvo, svagda je nužno, da je drugi bračni drug u zadruzi rodjen ili da je barem u zadrugu primljen osobitim ugovorom. S toga ni priženjenik k zadrugarki udovi, koja je sama tek priudajom u zadrugu došla, ni žena udata za priženjenika udovca ne postaje član zadruge. To isto valja i za djecu, što se rode u takovu braku. Ako će se rodjenjem u zakonitom braku steći zadružno članstvo, treba da je barem jedan od roditelja rodjen u zadruzi ili u zadrugu primljen osobitim ugovorom.

Jedno pitanje nije u zakonu riješeno: kake učinke ima rastava od stola i postelje kod bračnih drugova, koji su zadrugari. Recimo, da je duhovni sud dozvolio priudatoj zadrugarki ili priženjeniku doživotnu rastavu od stola i postelje. Kaki pravni učinci nastaju odatle za toga rastavljena zadružnoga člana u osobnom i imovinskom pogledu? Po načelu §-a 60. zakona, jer o tome nema u njem propisa, valjaju za to drugi pozitivni zakoni, u ovom slučaju opći gradjanski zakon. A po tom su zakonu učinci dopuštene rastave od stola i postelje u osobnom

pogledu ti, da prestaje zajednički život i obveza žene ići u prebivalište muža (§ 92), a u imovinskom pogledu naročito ti, da nekrivi bračni drug ima pravo zahtijevati, da mu se dade primjereno izdržavanje ne samo za života drugoga bračnoga druga, nego i ako ga nadživi sve dotle, dok se po drugi put ne uda ili ne oženi (§§ 796 i 1264 o. g. z.). Ako te propise primijenimo slučaju, kad su rastavljeni supruzi zadrugari, dolazimo do čudnih rezultata. Prije svega nema sumnje, da rastavljena priudata zadrugarka ima pravo izaći iz zadruge, jer je u ovom slučaju zadružna zajednica ona porodična zajednica, na koju nije više vezana. Nu to isto pravo ima i priženjenik, jer je prestala njegova obveza biti sa ženom u njezinu kućanstvu. Nu je li zato taj rastavljeni bračni drug, koji je istupio iz zajedničkoga, zadružnoga kućanstva, prestao biti član zadruge? Ako nije rastavljen po svojoj krivnji, za cijelo nije, jer se za nj drži, da je ovlašteno iz zadruge odsutan. Nu ako je i po svojoj krivnji rastavljen, ne prestaje zato biti član zadruge, jer je to članstvo stekao zakonitim brakom pa jer rastava od stola i postelje ne dokida ženidbene veze. Ali ako istupi iz zadružne zajednice, gubi pravo služiti se koristima zadružnoga dobra (§ 22 zak.). Znamo, da je osnovno načelo zadruge: ko u zadruzi ne radi, nema ni prava da ga zadruga hrani. Zadruga se po zakonu ne može pridržati, da oskrbljuje svoje članove, koji borave izvan zadruge i ništa joj ne privredjuje. Što više, naša praksa drži, da zadruga nije dužna namiriti ni bolnooskrbnih troškova za svoje članove, već ako je član obolio privredjujući za zadrugu pa s voljom zadruge bio smješten u bolnicu (rješidbe zem. vlade, odjela za unutarnje poslove, od 5. prosinca 1899. br. 58569 i od 16. veljače 1900. br. 10594). Ali taki od stola i postelje rastavljeni član zadruge, ako nije rastavljen po svojoj krivnji, ima pravo tražiti primjereno izdržavanje od bračnoga druga, koji je ostao u zadruzi. Ako ovaj ima svoje osebujne svojine, dužan je iz iste namiriti to izdržavanje. Nu kako je onda, kad ta osebujna svojina nije dostatna za to primjereno izdržavanje ili kad bračni drug u opće nema osebujne svojine? Prelazi li dužnost izdržavati toga od stola i postelje rastavljena

zadrugara supsidijarno na zadrugu? Ne prelazi, jer zadružni zakon za to ne daje nikake norme. Zakon doduše zna za taku supsidijarnu dužnost zadruge izdržavati vanbračnu djecu ženskih članova zadružnih (§ 2), ali ta je norma contra jus §-a 22., ona je jus singulare, koju po općim pravnim načelima valja stricte tumačiti, pa se analogno ne smije primijeniti drugom slučaju. Takomu rastavljenu zadružnom članu ne bi ostalo drugo, nego da za namirenje svoje tražbine traži izlučenje dijela svoga bračnoga druga, koliko se za to stječu uvjeti §-a 6 zak., i to samo onda, ako je ta tražbina nastala prije 1. siječnja 1890. Po tome od stola i postelje rastavljeni član zadruge gubi svojstvo pravoga člana zadruge pa je u pogledu svoga prava na sućnost zadružne imovine sasvim isporedjen osobama, spomenutim u §-u 51. zak., a koliko je rastavljen bez svoje krivnje, svoga prava na primjereno izdržavanje i ne može ostvariti, kad bračni drug nema osebujne svojine. Očito je, da je to nepravično, pa da je zakon morao ili čitavoj zadruzi supsidijarno nametnuti dužnost primjerena izdržavanja takova člana ili za taku tražbinu dozvoljeti izlučenje dijela bračnoga druga. Vrhovna rješidba zemaljske vlade od 22. prosinca 1897. br. 7336. ne daje u tom pitanju nikake odluke, jer ona tek normira formalno pitanje kompetencije izrekavši, da dopitanje izdržavanja ženskomu zadružnom članu, kojemu je dozvoljena doživotna rastava od stola i postelje, i svih inih tražbina, što potječu od te rastave, koliko medju strankama nije polučena nagoda, pripadaju redovnomu sudskomu postupku, jer o tom zadružni zakon ne sadrži nikakih specijalnih norma. — Konačno su od sljednika članovi zadruge

c) one osobe, koje su u zadrugu primljene osobitim ugovorom (§ 1 sl. d). Uzadruženje je ugovor zadruge kao kolektivnoga pravnoga subjekta s nekom pojedinom osobom ili s nekom čitavom užom obitelji, kojim ta osoba ili svi članovi te obitelji postaju pravi članovi zadruge. Po tome se može uzadružiti samo takova osoba, koja dosle nije bila ni pravi ni nepravi (§ 51 zak.) član zadruge, jer se uzadruženjem stječu prava na zadružnu imovinu pa jer zadruga o toj imovini

ne može sklapati ugovora sa svojim članovima. Pitanje je samo, može li se i ženska osoba pojedince uzadružiti. Neki to poriču, jer vele, da § 30 zak. odredjuje diobni dio samo za muške uzadružene članove i za cijele obitelji, a § 31 ističe uzadružni ugovor samo za priženjenike. Tako je i rješidba zemaljske vlade od 13. listopada 1877. br. 18682. izrekla, da se na temelju ugovora može smatrati ovlaštenikom zadruge samo muškarac, „što i potpuno odgovara duhu zadružnih odnosa pogledom na ekonomnu stranu, s koje bijahu muškarci uzadruživani za uspješnije težanje poljskoga gospodarstva“ (!) Nu ekonomski interesi zadruge mogu isto tako iskati, da se uzadruži ženska osoba, recimo kad su na zadružnom selištu preostali sami ostarjeli muški članovi. U ostalom pomenuta je rješidba izdana prije sadašnjega zakona, koji u §-u 1. izrijekom kaže, da je „svaka muška i ženska osoba član zadruge“, koja je „u zadrugu primljena osobitim ugovorom“. S toga nema sumnje, da se i ženska glava pojedince može uzadružiti. Taka ženska glava dobit će kod diobe ono, što se je ugovorilo, kad se je u zadrugu primila, a ako nije bilo ništa ugovoreno, imat će kod diobe nekretnina ista prava kao i svaki ženski član zadruge ili jednak dio sa svakom lozom u vrijeme uzadruženja ili diobe (§§ 32 i 30 zak.).

Priroda uzadružnoga ugovora odredjuje mu i sadržinu. Njime stječe uzadruženik svojstvo pravoga člana zadruge, s toga sve dispozicije stranaka, što se s time kose, nemaju pravne valjanosti. Tako primjerice ugovor, da uzadruženik stječe samo civilnopravno suvlasništvo na zadružnoj imovini ili da stječe tek pravo doživotnoga uživanja te imovine, ne bi bio valjan (rješidba zem. vlade od 23. svibnja 1899. br. 32381.) Uzadružni ugovor ima zakonom propisanu sadržinu i učinak jednako kao i ugovor o posinjenju. Ali odatle podnipošto ne izvire, da stranke ne bi smjele ugovorom potanje odrediti imovinskopravne odnose uzadruženika spram zadruge, naročito za slučaj diobe zadruge, koliko se dašto time ne preinačuje pomenuta bitna snaga uzadružnoga ugovora. Norme §§ 30 i 31 zak. o pravima uzadruženika dispozitivne su prirode, valjaju samo onda, kad se uzadružnim ugovorom nije inako ugovorilo.

Što se tiče forme uzadružnoga ugovora, propisuje § 1 zak. i § 1 provedbene mu naredbe, da je zato nužna privola svih zadrugara s pravom glasa (§§ 8 i 10), koji treba da usmeno ili pismeno očituju pred nadležnom kotarskom oblasti, da žele uzadružiti novoga člana, a oblast će stranke o tome zapisnički preslušati, spisati u zapisnik uvjete uzadruženja, koliko zadrugari ne donesu već spisani ugovor uzadružni, pa izdati strankama o tome uredovnu potvrdu. Razumije se, ako u zadruzi ima osoba, koje stoje pod vlašću tutora ili skrbnika, ili ako je pod takom vlašću osoba, što se ima uzadružiti, da je nužna i potvrda tutorske oblasti. Kod prvih zato, jer uzadruženjem dolazi u zadrugu novi suvlasnik zadružne imovine, kod druge zato, jer uzadruženik ne stječe samo prava, nego i preuzima dužnosti zadrugara. Nu kaku prirodu imade kod uzadruženja potvrda kotarske oblasti? Jesu li stranke tom potvrdom u svojoj dispoziciji vezane ili nijesu t. j. je li ta potvrda puko zasvjedočenje ili možda odredba. Praksa misli, da je ovo zadnje, jer rješidba zemaljske vlade od 28. siječnja 1901. br. 71133. ex 1898. izriče, da se osoba, koja po svojim svojstvima ne može trajno raditi na probitak i korist zadruge u smislu §-a 21 zak., ne može uzadružiti, a da uzadruženje, koje je na očitu štetu zadruge, ne smije kotarska oblast potvrditi. Da li neka osoba po svojim svojstvima može trajno raditi na probitak i korist zadruge ili ne može, da li je neko uzadruženje na korist zadruge ili nije, stvar je slobodne rasude kotarske oblasti, pa bi po tome njezina potvrda bila odredba, a ne puko zasvjedočenje. Jasno je, da će kotarska oblast tu potvrdu uskratiti, kad se uzadružni ugovor kosi s imperativnim normama zadružnoga zakona, kad njime primjerice zadruga opterećuje svoje zemljište protiv propisa §-a 12. zak., kad se njime dira u prava trećih osoba ili uknjiženih vjerovnika i t. d.

2. Razlog ovlaštenja zadrugara na zadružnu imovinu jeste to, što zadrugar svu svoju radnu snagu prilaže probiti i koristi zadruge. S toga kad prestane biti radna sila u gospodarstvu zadruge, redovno prestaje biti i njezin član. To biva naročito onda, kad umre, zatim kad samo gospodarstvo zadružno pre-

staje diobom ili razlazom zadruge. Nu i za svoga života, i za još nepodijeljene i razlazom neraspisane zadruge može zadrugar da pravnim poslovima ili svojom krivnjom prestane biti članom zadruge. Taj prestanak zadružnoga članstva za života zadrugara i za još nepodijeljene i neraspisane zadruge zove zakon općenitim nazivom istupa iz zadruge.

Najobičniji slučaj takova istupa jeste, kad se ženska glava uda iz zadruge ili kad se muška glava oženi iz zadruge (§ 50 sl. c. i d. zakona). Izudajom istupa ženska glava iz zadružnoga kućanstva i prestupa u tudje gospodarstvo. Isto tako muška glava iženidbom iz zadruge osniva svoje kućanstvo izvan zadružne veze, pa zato i jedan i drugi prestaju biti članovi rodne svoje zadruge. Nu kod ovake vrste istupa ima jedna razlika izmedju ženske i muške glave. Djevojka, kad se izudaje iz zadruge, ima pravo tražiti običajnu opremu, miraz (§ 54 zak.) Naprotiv muškoj glavi, kad se ženi iz zadruge, nije zadruga dužna dati nikake opreme, jer to zadružni zakon ne naredjuje. Propis §-a 1231. o. g. zak. ne valja argumento §-a 60. zak. i za iženjenika iz zadruge, jer iženjenik gubi sva prava na zadružnu imovinu pa jer je propis §-a 54. jus singulare, koji se ne smije analogno primijeniti drugomu slučaju. Sto se napose tiče prava ženske glave na opremu kod izudaje iz zadruge, pripada to pravo samo djevojci a nipošto i udovici, jer o tome zadružni zakon ništa ne spominje. Ni udova, koja je priudajom u zadrugu došla, ni udova iza priženjenika, koja je dakle u zadruzi rodjena, nema kod izudaje prava na opremu. Ali i djevojka ima pravo na miraz samo onda, ako ga je prije vjenčanja zatražila (§ 55 provedb. naredbe k zadr. zakonu). Norma § 1225 o. g. zak., po kojem kći i poslije udaje može tražiti miraz, već ako se je udala bez znanja ili protiv volje svojih roditelja, a sud nadje, da je osnovan uzrok, s kojega roditelji ne pristadoše na udaju (§ 1222 o. g. zak.), ta norma dakle ne valja za djevojku zadrugarku. Nu ako se je prije vjenčanja sa zadrugom nagodila o svojoj opremi, može i poslije vjenčanja na osnovi te nagode tražiti miraz. Isto tako nijesu ni za veličinu miraza odlučni §§-i 1220 i 1221 opć. gr. zak., već samo observancija. Miraz se nema odmjeriti po imovinskim prilikama zadruge, već jedino po pravnom običaju mjesta, gdje zadruga prebiva. Redovno je to „ladica i kravica“, djevojka dobija za miraz nakit, odjeću, obuću, rubeninu i marvu. Još nam se je dotaći jednoga pitanja. Kome pripada miraz, što ga ženska glava u zadrugu donese? Praksa uzima, da miraz po §-u 1227. o. gr. zak. postaje posebna svojina muža (rješidba zem. vlade od 2. studenoga 1900. br. 57044). Ako već treba i ovomu slučaju primijeniti norme općega gradjanskoga zakonika, onda to valja samo za novce, tražbine i zamjenjive stvari, što su mužu zadrugaru predane, a ne valja za nakit, odjeću, obuću i rubeninu žene; onda to svagda ne valja za stvari nekretne i pokretne nepotrošne, što ih žena udajom u zadrugu donese (§ 1228 o. g. zak.); onda i za nasljedstvo u imovinu, što pripada k mirazu, valjaju norme opć. gradjanskoga zakonika (§ 1229). Nu miraz se daje mužu zato, da bi lakše namirio troškove, što potječu od ženidbe (§ 1218 o. g. zak.) Kod zadrugara nosi te troškove čitava zadruga, zato kod zadrugara i otpada ona jedina ratio legis, poradi koje muž stječe vlasničtvo ili uživanje miraza. S toga bi ne samo po smislu zadružnoga zakona, nego i po smislu općega gradjanskoga zakona bilo ispravnije reći, da prava, što zadrugaru mužu pripadaju na mirazu žene, stječe čitava zadruga. Pa se odista može s potpunim pravom posumnjati, mogu li se norme §§-a 1227 do 1229 o. gr. zak. u sklad svesti ne samo s općenim kolektivnim imovinskim načelom zadruge, nego i s prirodom i svrhom ustanove §-a 21. zakona, koja zadrugaru dopušta posebnu svojinu — i ne govoreći o tom, kako se mučno te norme općega gradjanskoga zakonika mogu u praksi provesti, kad se o zadruzi radi.

Pravnim poslom može zadrugar istupiti iz zadruge, kad se svoje zadruge odreče (§§ 50 sl. a) i 53 zak.). Kako odricanjem (zakon kaže „odreknućem“) zadrugar gubi sva svoja prava na zadrugu, razumije se, da se za taki pravni posao hoće potpuna djelatna sposobnost zadrugara. Ta se djelatna sposobnost prosudjuje po općim načelima civilnoga prava. Odreći se opet može zadrugar svoje zadruge izrijekom ili mučke. Prvo biva tako, da zadrugar lično pred nadležnim općinskim poglavarstvom (t. j.

pred poglavarstvom one općine, u području koje zadruga obitava) očituje svoju volju o tome u zapisnik, a općinsko poglavarstvo izdaje o tom odricanju kućegospodaru uredovnu svjedodžbu. Po tome odricanje pismom, ili po zastupniku ili pred drugim kojim oblasnikom nema pravne valjanosti (rješidba zemaljske vlade od 3. prosinca 1897. br. 65756). Naprotiv nije nužno, da to odricanje bude besplatno, jer zadrugar može i s otpremninom istupiti iz zadruge (§ 17 zak. i § 2 novele). Taki istup iz zadruge s otpremninom bitno se razlikuje i u materijalnom i u formalnom pogledu od besplatnoga odricanja. Dok se svaki zadrugar bez razlike može besplatno odreći svoje zadruge, otpremninu može tražiti samo onaj zadružni član, koji po §-u 29. zak. ima i pravo tražiti diobu zadruge (rješidba zem. vlade od 3. srpnja 1901. br. 21833 ex 1900.). To je zato, jer se istup iz zadruge s otpremninom u suštini ni u čem ne razlikuje od diobe zadružne imovine. Dok je nadalje i jednostrano besplatno odricanje bez sumnje pravovaljano, može zadrugar istupiti s otpremninom samo onda, kad tome privole svi zadrugari s pravom glasa. Ta otpremnina može da bude bilo u nekretninama bilo u pokretninama ili u novcu, ali u prvom slučaju može se otpremnina dati samo u onim zadružnim nekretninama, što pretječu od najmanje izmjere zadružnoga zemljišta, koja se ovdje računa po smislu §-a 18. zak., kao kod odsvoja i zaduživanja zadružnoga zemljišta. A u drugom slučaju ne smiju sve otpremnine skupa opteretiti zadruge više nego to dopušta § 12 zak. Dok se konačno besplatno odricanje svoje zadruge lično očituje pred nadležnim općinskim poglavarstvom, nadležna je istup iz zadruge s otpremninom raspraviti samo kotarska oblast, kojoj valja i molbe za otpremninu podnositi (§ 2 prov. naredbe od 23. svibnja 1902. br. 38747 k noveli).

Mučke se odriče svoje zadruge onaj član njezin, koji pet godina nakon navršene punoljetnosti neovlašteno izbiva iz zadruge. Ovim načinom može dakle istupiti iz zadruge samo onaj zadrugar, koji je prije bar dvadeset i devet a sada dvadeset i šest godina navršio. Zakon uzima, da je taki zadrugar svojom petgodišnjom neovlaštenom odsutnošću dovoljno očitovao svoju

volju odreći se svojih prava na zadružnu imovinu. Nu kad je član zadruge ovlašteno a kad neovlašteno odsutan? To propisuje § 52 zak. i §§ 7 i 54 provedbene mu naredbe. Po tome je ovlašteno odsutan svaki zadrugar, koji iz zadruge izbiva znanjem i privolom kućegospodara, i to samo tako dugo, dok to kućegospodar dopušta. Nadalje vojnici zadrugari, koji pripadaju k staležu momčadi za vrijeme djelatne službe i oni zadrugari, koji su u kaznioni (naredba zem. vlade, pravosudnoga odjela, od 5. srpnja 1890. br. 7328). Isto su tako ovlašteno odsutni i zadrugari djaci, naučnici i drugi, koji su od kuće pošli, da se spreme i naobraze za neko zvanje, zatim zadrugari, koji su u službi privatnoj ili državnoj ili drugoj kojoj javnoj službi namješteni samo privremeno. Ako taki odsutni zadrugari u svojoj službi steku pravo na trajnu oskrbu, ili samostalno nastupe kaki obrt ili trajno koje preduzeće, gube svojstvo pravih članova zadruge, ali ostaju i dalje ovlaštenici zadruge po smislu §-a 51. zak. Nu ako se taki odsutni zadrugari izrijekom odreku svoje zadruge u propisanoj formi ili ako ne stekavši mjesto, spojeno sa svojevremenom oskrbom, ne nastupivši samostalno nikaki obrt ni trajno koje preduzeće, i nakon navršene dvadeset i devete (šeste) godine bez dopuštenja kućegospodara iz zadruge izbivaju, prestaju sasvim biti članovi rodne svoje zadruge. Zakon je dakle stroži protiv posljednih zadrugara nego protiv onih, koji su postali obrtnici, svećenici, časnici, činovnici sa stalnom oskrbom, jer tima ostavlja zadružno ovlaštenje — a to je očito zato, jer hoće zadrugare, koji si do navršene dvadeset i devete (šeste) godine života nijesu mogli izvan zadruge osnovati samosvojni ekonomski bitak, da prinudi na povratak u zadrugu. Bez te socijalnopolitičke svrhe bilo bi stanovište zakona spram osoba §-a 53. neopravdano. Naprotiv je neovlašteno odsutan svaki zadrugar, koji se je udaljio iz zadruge bez znanja i privole kućegospodara ili izbiva iz zadruge preko dopuštenja, što mu ga je kućegospodar dao. A da bi se točno znalo, ko je iz zadruge ovlašteno a ko neovlašteno odsutan, dužna je kotarska oblast, kadgod izdaje komu zadrugaru služinsku knjigu, putnu iskaznicu ili kad produljuje koju putnu ispravu, po nadležnom općinskom

poglavarstvu zapisnički preslušati kućegospodara te zadruge o tome, da li se zadrugar s njegovom privolom iz zadruge udaljuje. Konačno istupa zadrugar iz zadruge onda, kad je zakonito isključen (§ 50 sl. b zak.) to će reći onda, kad je po smislu §-a 6. zak. njegov dio ovrhom izlučen iz zadružne imovine. Ako je zadruga dug toga zadrugara, čiji se je dio imao izlučiti, na se preuzela i namirila, ne prestaje taj zadrugar biti članom zadruge, već se tek kod diobe zadruge namireni iznos uračunava u njegov dio.

3. Kaka je lična pravna i djelatna sposobnost zadrugara u sustavu našega privatnoga prava? Na to pitanje odgovara § 60 zak., da i za zadrugare, ako za koji slučaj nema norme u zadružnom zakonu, valjaju ostali „postojeći" zakoni i propisi. Pod „postojećim zakonima i propisima" misli zakon pozitivne zakone u materijalnom smislu, poriče dakle za zadružno pravo supsidijarnu valjanost običajnoga prava i hrv.-ugarskoga privatnoga prava. Primjerice u mnogim krajevima banske Hrvatske drvena nepodzidana zdanja drži narod za pokretne stvari. Ali o tome, da li je neka zadružna stvar pokretna ili nekretna, ne odlučuje više ta observancija, već arg. § 60 jedino norma § 297 o. g. zak. Ta će zdanja biti samo onda nekretne stvari, ako su na zemljištu sagradjena u namjeri, da na mjestu svagda ostanu. I u području zadružnoga prava valjaju observancije samo onda, kad se zakon na njih poziva (rješidba zem. vlade od 12. rujna 1898. br. 70778 ex 1896.) Po toj normi §-a 60. jasno je, da zadrugar ima pravnu i djelatnu sposobnost jednako kao i svaki drugi pravni subjekat, koliko norme zadružnoga zakona inako ne odredjuju. U području zadružnom prosudjuje se ta sposobnost po zadružnom, a u području vanzadružnom po općem gradjanskom zakoniku. Pravni položaj zadrugara analogan je položaju prezaduženika. Masu stečajnu tvori samo ona imovina, koja prezaduženiku pripada, kad se otvori stečaj, zatim ona imovina, koja ga zapane, iza kako je otvoren stečaj, recimo nasljedstvom, darovanjem, sretnim slučajem. Naprotiv ne ide u masu stečajnu ono, što prezaduženik privredi svojim marom, iza kako je otvoren stečaj (§ 2 steč. zakona od 28. ožujka 1897.) Po tome ima prezaduženik dvojaku imovinu: stečajnu i nestečajnu. On je svejednako pravni subjekat jedne i druge imovine i ostaje djelatno sposoban kao i prije, samo što je u pogledu stečajne imovine njegova djelatna sposobnost otvorenim stečajem stegnuta time, što odsele tom imovinom upravlja i raspolaže upravitelj stečajni (§ 5 steč. zak.), dok u pogledu nestečajne imovine nema ni te stege. Tako je i kod zadrugara. I on je pravni subjekat kako zadružne tako i vanzadružne svoje imovine (osebunjka). I on ima potpunu pravnu i djelatnu sposobnost, (koliko mu je dašto daje opći gradjanski zakonik), samo što je ta njegova sposobnost u onim osobnim i imovinskopravnim odnosima, za koje zadružni zakon daje posebne norme, stegnuta zadružnom vezom. S toga se svi privatnopravni odnosi zadrugara spram zadruge i trećih osoba, koji nijesu uredjeni zadružnim zakonom niti potječu iz zadružne veze, ne prosudjuju po zadružnom, nego po općem gradjanskom zakonu.

To je zato van reda važno, jer je to odlučno za kompetenciju upravne vlasti. Privatnopravne odnose zadrugara spram zadruge, spram ostalih suzadrugara i trećih osoba izvan zadruge, kad ti odnosi nijesu zadružnopravni, kad nijesu uredjeni zadružnim zakonom niti su nastali iz zadružne veze, nije nadležna prosudjivati upravna vlast, već samo redovni gradjanski sudovi. Na tome je osnovana primjerice rješidba zemaljske vlade od 15. srpnja 1897. br. 23141, da su za rješavanje medjusobnih tražbina zadrugara, što potječu iz zadružnih odnosa, nadležne jedino upravne oblasti ili rješidba od 31. siječnja 1898. br. 3588., da o odštetnom zahtjevu žene, koja je izudajom izgubila zadružno ovlaštenje a nije ga nijednim u zakonu naredjenim načinom opet stekla, za usluge učinjene rodnoj joj zadruzi iza izudaje, ne prinadleži suditi upravnim oblastima već redovnomu sudu. Ili rješidba od 3. siječnja 1901. br. 79125 ex 1898., da za uredjenje medjaša iza gruntovne provedbe zadruge i za spor, ko ima podignuti plot izmedju dvorišta bivših zadrugara, nijesu nadležne upravne, već sudske oblasti — pored rješidbe od 14. srpnja 1898. br. 31250, da je upravna oblast kod diobe zadruž-

noga zemljišta pozvana i dužna i poslije gruntovnoga raspisa konstituisati za pojedine dijelove predjašnjih suzadrugara djelbenika potrebite služnosti, ako ih je u diobnom listu propustila odrediti, jer ih civilni sudac, vezan kod gruntovnoga raspisa na odredbe od upravne oblasti izdana diobnoga lista, ustanoviti ne može; naprotiv da sporove izmedju dviju zadruga o nekoj služnosti kao sporove dvaju zasebnih imovinskopravnih subjekata upravne oblasti nijesu zvane prosudjivati. Ili rješidba od 12. rujna 1897. br. 46122, da priženjenika k udovi, koja je sama priudajom u zadrugu došla, jer nije zadružni član, valja s njegovim odštetnim zahtjevom za usluge zadruzi učinjene uputiti na nadležan sud. Ili rješidba od 7. siječnja 1899. br. 7732 ex 1897., čim zadruga po smislu §-a 6. zak. preuzme na sebe obvezu, da će za svoga zadrugara platiti dug, da u toj stvari prestaje dalja nadležnost upravnih oblasti, pa da su za rješenje spora, što iza toga nastane izmedju zadruge i vjerovnika, nadležne jedino sudske oblasti. Ili rješidba stola sedmorice od 29. studenoga 1900. br. 3660., da je samo redovni gradjanski sud nadležan presuditi spor o pravu vlasništva nekretnina, što je nastao medju zadrugom i medju jednim njezinim članom, na kojega su te nekretnine bile u gruntovnici upisane kao njegov osebunjak, i trećom osobom, na koju su te nekretnine naknadno u gruntovnici kao njezina vlasnost upisane i t. d. Odatle se vidi, da je u praksi kadšto van reda teško u zadružnim stvarima odrediti tu tanku granicu kompetencije izmedju upravne i sudske vlasti pa to i jeste u čitavoj zadružnopravnoj praksi ponajteže pitanje.

Koliko dakle za osobne i imovinskopravne odnose zadrugara zadružni zakon ne daje posebnih norma, valjaju za njih propisi općega gradjanskoga zakonika. Dašto, da ne će biti svagda lako primijeniti te norme zadružnim prilikama. Da to pokažemo sa nekoliko primjera. Gradjanski zakon u §§-ima 139 i dalje uredjuje prava i dužnosti roditelja. Po tome su ovi dužni skrbiti se za izdržavanje djece, koja su ih opet dužna poštovati i slušati, a ovlašteni su u dogovoru upravljati čitavim njihovim životom pa razvratnu i neposlušnu djecu ili koja domaći red i

mir smetaju, kazniti umjerenim i neškodnim načinom. Nu u zadruzi dužan je svaki kućanin u prvom redu raditi po naredbi kućegospodara, koji je ovlašten neposlušne i nepokorne kućane, ako su punoljetni, opomenuti i ukoriti, a ako su maloljetni, primjereno pokarati i kazniti. S druge strane dužan je u prvom redu kućegospodar skrbiti za izdržavanje, tjelesni i duševni odgoj svih kućana (§§ 21, 22 i 24 zak.). Imaju li zadrugari kaku roditeljsku vlast, naročito imade li zadrugar otac očinsku vlast nad svojom djecom? Dašto da ima arg. §-a 60. zak., jer im tu vlast zadružni zakon nigdje ne odriče. Nu u zadruzi ta njihova vlast konkurira sa vlašću kućegospodara, pa in concreto može da bude jako sporno, ko je vlastan vršiti tu vlast nad djecom, kućegospodar ili roditelji. Pošto i zadrugar otac ima spram svoje maloljetne djece očinsku vlast i dužnosti, valja i maloljetnim zadrugarima, koji su lišeni očeve skrbi, po §-u 187. o. g. zak. imenovati tutora. Pa tako i propisuju naredbe zemaljske vlade, odjela za pravosudje, od 4. srpnja 1882. br. 8568. i od 13. prosinca 1889. br. 14714. da se nadležni sud imade po smislu §-a 190. o. g. zak. pobrinuti za to, da nijedan maloljetnik u zadruzi ne ostane bez tutorstva. I po zadružnom zakonu saradjuju tutori kod vršenja skupnih zadružnih prava u ime svojih štićenika (kod uzadruženja § 1 ni f., kod uprave zadružnom imovinom § 10 i t. d.) i vrše u njihovo ime njihova pojedinačna prava (kod diobe § 29 i t. d). Nu tutori su dužni tutorskomu sudu davati račun o svojoj upravi (§§ 238 i d. opć. gr. zak.). Valja li ta norma opć. gr. zakonika i za tutore zadrugara maloljetnika? Ako ovi imadu kake osebujne svojine (§ 21 zak.), za cijelo da valja, jer se pravni odnosi te osebujne svojine prosudjuju po općem gradjanskom pravu. Nu ako zadrugar maloljetnik nema osebujne svojine? treba li tutor, da tutorskomu sudu daje račun o upravi onoga dijela, što maloljetniku štićeniku pripada iz skupne zadružne imovine? je li to naročito onda nužno, kad je tutor ujedno kućegospodar zadruge po § 8 al. 6 zak.? Tu nastaje supor, konflikat upravne vlasti sa sudskom, jer i o dijelu zadružne skupne imovine, što pripada maloljetniku zadrugaru, kućegospodar polaže račun i to zadrugarima samima, ili ako ti prigo-

vore računu, općinskome poglavarstvu i kotarskoj oblasti (§ 19 zak.). To isto valja i za onoga tutora, koji je po §-u 8 zak. ujedno i kućegospodar zadruge. Okružnica banskoga stola od 14. svibnja 1902. br. 12324. riješila je taj spor tako, te sudovi nijesu nadležni upravljati zadružnom imovinom u ime maloljetnih članova zadruge. Po tome norme §§-a 238 i d. opć. gr. zak. ne bi valjale za tutore zadrugara maloljetnika. Nu ta je okružnica opet ukinuta okružnicom banskoga stola od 25. lipnja 1902. br. 16398. a i s potpunim pravom, jer prva okružnica nije lučila skupne zadružne imovine maloljetnika od njegove osebujne svojine, a u zakonu nema osnove, da se i u pogledu te osebujne svojine zadrugara maloljetnika oduzme kompetencija sudskoj vlasti.

Takih slučajeva moglo bi se spomenuti diljem čitavoga gradjanskoga prava. Po §-u 142. o. g. zak. naredjuje sud, kad se bračni drugovi kod rastave od stola i postelje ne mogu o tome složiti, ko će se od njih skrbiti za odgoju djece, da mušku djecu do navršene četvrte, a žensku do navršene sedme godine mati njeguje i odgaja, ali za odgajanje mora trošiti otac. Nu toga prava nema od stola i postelje rastavljena zadrugarka, koja je udajom u zadrugu došla. Ona ne može da iz zadruge povede svoju djecu, makar i nijesu navršila pomenute godine, jer su ta djeca i članovi zadruge, pa jer se zadruga po zakonu ne može pridržati, da oskrbljuje svoje članove, koji borave izvan zadruge. S istoga razloga ne može ni od stola i postelje rastavljeni priženjenik, ni udova zadrugarka kod izudaje iz zadruge povesti svoju djecu. Ili onaj slučaj, o kojem smo već govorili: kome pripada miraz, što ga ženska glava u zadrugu donese? Jer to pitanje nije u zadružnom zakonu riješeno, po normama §§-a 1227 do 1229 redovno mužu. Nu taj odgovor nije tako lasan, kad se pomisli, da se miraz daje „ad matrimonii onera ferenda“ (§ 1218 o. g. zak.), a da ta „onera“ ne nosi zadrugar muž, koji nema svoje zasebne imovine, već čitava zadruga. A takih slučajeva moglo bi se sva sila spomenuti ne samo u materijalnom i formalnom gradjanskom pravu, nego i u materijalnom i formalnom pravu kaznenom. Clausula generalis §-a 60. zak. pomaže

jako malo, pa valja u svakom konkretnom slučaju pomnjivo prosuditi, koliko se ti ostali pozitivni zakoni i propisi, makar prividno i ne konkuriraju s normama zadružnoga zakona, mogu primijeniti zadružnim prilikama.

Organizacija.

Da prijedjemo na područje zadružno samo — na ono područje, gdje su osobni i imovinskopravni odnosi zadrugara stegnuti zadružnom vezom. Ni u tom području, ni unutar zadruge nije pravna i djelatna sposobnost zadrugara jednaka. Makar je zadruga čist izražaj demokratske ideje, opet ni u njoj nije do kraja oživotvorena suština te ideje: ravnopravnost sviju. Dok su dužnosti i stege svih zadružnih članova jednake, ne valja to isto i za njihova prava. Za ta su prava odlučne razne činjenice, dob, spol, način stečenja zadružnoga članstva, predstavništvo, odsutnost. Konačno ima kućegospodar posebni pravni položaj. Po pravima, što zadrugarima pripadaju, možemo lučiti više skupina zadrugara.

1. Svaki član zadruge bez razlike dobi i spola, koji živi u zadruzi, ima pravo uživati pravednom mjerom koristi zadružnoga dobra (§ 22), koliko mu rad za zadrugu dopušta, privredjivati i za sebe (§ 21), tražiti, da kućegospodar položi račun (§ 19) i prijaviti kućegospodara ili kućane, kad prekrše kućni zapt (§ 25). Na svakoga člana zadruge valja uzeti obzir kod odsvoja i zaduživanja zadružnoga zemljišta (§ 18), kod istupa člana iz zadruge s otpremninom (§ 17 zak. i § 2 nov.), kod diobe zadruge (§§ 30 i d.), kod ovršnoga izlučenja dijela pojedinoga zadrugara, kad valja odrediti taj dio (§ 6), a svaki član ima pravo dosmrtno uživati čitavu zadružnu imovinu, kad sam preostane na zadružnom selištu (§ 55 zak. i § 5 nov.). To su kao neka prirodjena prava svakoga člana zadruge, a ta prava tvore tako zvano o v l a š t e n j e (§ 35 prov. nar. k zadr. zakonu).

2. U zadružnom je pravu d o b odlučna ne samo za djelatnu sposobnost kao u gradjanskom pravu, nego i za pravnu sposobnost. Kod diobe onoga, što u zadruzi preteče koncem

godine od plodina i drugih skupnih dohodaka, dobijaju članovi ispod šesnaest godina polovinu dijela, a kad se zadruga konačno dijeli, dijeli se sva pokretna imovina zadružna medju članove na jednake dijelove, samo članovi ispod šesnaest godina dobijaju polovinu dijela (§§ 23 i 33). Saradjivati kod tvorenja skupne volje zadruge u području nerazdijeljenoga skupnoga prava, to će reći utjecati u upravu zadružnu, imadu pravo samo oni zadrugari, koji su osamnaestu godinu navršili. Jer po hrv. ug. privatnom pravu bile su žene punoljetne s navršenom šestnaestom, a muškarci s navršenom dvadeset i četvrtom godinom. Nu sklapati zajmove i založne ugovore, raspolagati pokretnom imovinom i zlatom može žena u navršenoj četrnaestoj, a muškarac u navršenoj šesnaestoj godini. Ali sklapati kupoprodajne pogodbe može ovaj posljedni tek onda, kad je osamnaest godina navršio. Toga radi za to pravo, utjecati u upravu zadružnu, nije odlučna samo dob, nego i s p o l, jer u zadružnom pravu (jednako kao i u hrv. ugar. privatnom pravu) postoji nejednakost pravne sposobnosti na štetu žena kud i kamo više nego u gradjanskom. Dok to pravo ima svaki muški član zadruge, koji je osamnaestu godinu navršio, ima ga samo ona ženska glava u zadruzi, koja je navršila osamnaestu godinu, a ne zastupa ju ni muž ni otac (§ 8). Ako primjerice u zadruzi živi otac Jovan sa sinovima Petrom i Pavlom i s kćerkom Katom, koji su svikolici navršili osamnaest godina, ima to pravo Jovan, Petar i Pavle, ali nema Kata, jer ju zastupa Jovan, ni žena ni Petrova ni Pavlova, jer ih zastupaju muževi, a imaju i muška djeca Petra i Pavla, ako su navršila osamnaest godina. Po smrti Jovanovoj stječe i Kata to pravo, jer ju više otac ne zastupa, a tako isto po smrti Petra i Pavla stječu i njihove žene to pravo, jer ih muževi više ne zastupaju, makar je primjerice svekar Jovan svejednako živ. Taki članovi zadruge, koji imadu pravo utjecati u upravu zadružnu t. j. muški članovi, koji su osamnaest godina navršili, i ženski članovi, koji su navršili osamnaest godina, a ne zastupaju ih ni ocevi ni muževi, zovu se č l a n o v i s p r a v o m g l a s a. Samo ti članovi zvani su tvoriti skupnu volju zadruge, bilo jednodušno bilo većinom glasova. Jednodušnost takih članova

nužna je kod uzadruženja novoga člana, kod prodaje, zamjene, opterećenja najmanje izmjere zemljišta, kod istupa člana iz zadruge s otpremninom; kod ispravka gruntovnice i upisa zadruge kao vlasnice po §-u 37. zadr. zak., kod upisa dijela nekretnina, što je redovnom diobom zapao inokosnu obitelj, na predstavnika kao samovlasnika i konačno kod upisa zemljišta inokosne zadruge na ime oca obitelji kao samovlasnika (§§ 1 i 12 zak. i §§ 2, 4 i 5 nov.) Naprotiv dostaje većina takih zadrugara za izbor kućegospodara, za obavu poslova, koji ne pripadaju k redovnom gospodarstvu i poslova, kojima se dira u sućnost nekretne imovine; za odobrenje zadružnoga kućnoga računa, što ga kućegospodar svake godine polaže, i za podjelu onoga, što preteče koncem godine od plodina i drugih dohodaka (§§ 8, 10, 19 i 20 zak.).

Ova nejednakost na štetu žena vidi se osobito kod diobe zadruge. Kad se govori o diobi zadruge, misli se taku konačnu podjelu zadružne nekretne i pokretne imovine, da se njome rastvara jedincati pravni subjekat zadružni u više novih pravnih subjekata bilo zadružnih ili pojedinačnih, samovlasnih. Kod take diobe zadruzi u opće stoji na volju, hoće li dio, što ide žensku glavu, koja ne pripada ni k jednoj užoj obitelji (primjerice udovici bez djece, koja je priudajom došla u zadrugu, ili u zadruzi rodjenoj ženskoj glavi, koja sama tvori obitelj) namiriti u naravi ili u gotovu novcu. Ako joj dio namiri u novcu, onda ta ženska glava gubi svako dalje pravo na zadružnu imovinu, a ako joj ga u novcu ne namiri, treba da se sa svojim dijelom pridruži kojoj od diobnih stranaka (s kojom onda nastavlja zadružnu zajednicu). Kad se medju ovlaštenicima ne poluči sporazumak, kojoj će se diobnoj stranci pridružiti, odlučuje o tome kotarska oblast (§§ 31, 32 i 34 zak. i §§-i 19 do 21 provedbene mu naredbe). Taj isti pravni položaj daje zakon kod diobe zadruge priženjeniku udovcu bez djece, već ako posebnim ugovorom nije inako utanačeno. Dio takova priženjenika udovca bez djece može zadruga namiriti u naravi ili u gotovu novcu, nu u prvom slučaju mora se priženjenik pridružiti kojoj od diobnih stranaka, s kojom nastavlja zadružnu zajednicu.

3. U zadružnom pravu nije pojam obitelji i roditelja isti kao u pravu gradjanskom. Pod porodicom razumijeva opći gradjanski zakonik praroditelje sa svim svojim potomcima, to će reći roditelje sa svim descendentima (§ 40). Nu ima i širi pojam obitelji. Pod porodicom razumijeva kadšto zakon bračne drugove i sve njihove bračne i vanbračne potomke (§§ 44, 91, 273, 65, 165 do 171 opć. gradj. zakona). Ima i jedan najuži pojam porodice, gdje se pod porodicom razumijevaju samo bračni potomci (§§ 161 i 265 o. g. zak.). Pod imenom roditelja razumijeva gradjanski zakon redovno sve srodnike u lozi ushodnoj (ascendente) bez razlike koljena (stepena, § 42), nu naziv roditelji kadšto su zakonu samo otac i majka (§§ 65, 80, 140, 144 i t. d.)

Pojam obitelji po zadružnom pravu najbliži je pojmu loze po gradjanskom pravu. Pod lozom, stirps razumijevaju se svi potomci, što izravno potječu od istoga oca kao svoga stabla. Nu tri su bitne razlike izmedju zadružnopravnoga pojma obitelji i civilnopravne loze. K zadružnopravnoj obitelji pripadaju ne samo svi izravni potomci toga zajedničkoga najvišega parensa (ascendenta), nego i žene, priudate k muškim potomcima, pa muškarci, priženjeni k ženskim potomcima, koliko dašto sve te osobe žive u zadružnoj zajednici. Druga je bitna razlika u tome, da taj najviši ascendenat, roditelj, ako će sa svojim potomcima i s porodicama svojih potomaka tvoriti jednu obitelj, treba doduše, da je ili pračlan, ili od pračlana u zadruzi rodjen ili u zadrugu primljen osobitim ugovorom, ali ne treba, da je muškoga spola. I ženski član, koji je ili pračlan, ili od pračlana u zadruzi rodjen ili u zadrugu primljen osobitim ugovorom, a kojemu se je neko u zadrugu priženio, tvori sa svojim izravnim potomcima i s njihovim porodicama zasebnu obitelj. Treća je razlika u tome, što po zadružnom pravu pripadaju k obitelji samo oni potomci, što su rodjeni u zakonitom braku (§§ 1 i 2 zak.), a opet samo oni roditelji i potomci, koji su svejednako u zadružnoj vezi t. j. koji nijesu prestali biti članovi zadruge. Zato nije sasvim ispravno, kad se § 4 novele označujući jednu, užu obitelj u zadruzi poziva na § 40 o. g. z. Ni u §§-ima 36 i 56 zak. nema toga poziva. Po tome možemo reći, da je u zadružnom pravu obitelj „najviši živi roditelj, muškarac ili žena u zadruzi, koji je ili pračlan, ili od pračlana u zadruzi rodjen ili uzadruženik sa svim svojim bračnim potomcima i s njihovim porodicama, koliko su u zadružnoj vezi“. Takoga najvišega živoga roditelja muškarca ili ženu, to jest roditelja, koji sa svojim potomcima tvori jednu obitelj po smislu zadružnoga prava, zove zakon *predstavnikom* (§ 19 zak. i §§ 18 i 20 provedbene mu naredbe).

Nekoliko primjera pobliže će nam objasniti taj pojam. Recimo, da u zadruzi živi Marko sa sinovima Ivanom i Petrom i s kćerkom Katom. Dok je Marko živ i član zadruge, u zadruzi je samo on predstavnik, a kad on umre ili bud kojim načinom prestane biti član zadruge, bit će tri predstavnika: Ivan, Petar i Kata. Recimo, da se je medjutim Ivanu priudala Mara i da su im se rodila djeca Pavao, Luka i Janja. Ako Ivan umre, nije Mara predstavnik, jer je tek priudajom u zadrugu došla, već će biti predstavnici (uz Petra i Katu) Pavao, Luka i Janja. Ni onda ne će Mara biti predstavnik, ako joj djeca poumru ili ako s Ivanom i nije rodila djece. Po tome udovica, koja je priudajom u zadrugu došla, nije predstavnica, a ako ima djece, predstavnici su djeca, a nije ona. Recimo nadalje, da se je Kati u zadrugu priženio Joso. Joso ne će biti predstavnik, jer je tek priženidbom u zadrugu došao, već ako je kod priženjenja bio ujedno primljen osobitim ugovorom. Ali onda ne će biti predstavnik na osnovi priženidbe već na osnovi uzadruženja. Ako Joso nije bio uzadružen, ostaje Kata predstavnica. Ako Kata s Josom rodi djece, po njezinoj smrti ne će Joso biti predstavnik, već će predstavnici biti njegova djeca. S toga udovac, koji je priženidbom došao u zadrugu, nije predstavnik. Ako ima djece, predstavnici su djeca, a nije on, već ako je u zadrugu primljen osobitim ugovorom. Nu može se desiti i taj slučaj, da se ženska glava, koja je predstavnica, u samoj zadruzi udade za zadrugara (recimo da se Kata poslije Josine smrti udade za Pavla, ili da je Joso bio najprije uzadružen, a onda tek da se je za nj udala Kata). Zakon ne će, da u jednoj obitelji budu dva predstavnika, jer bi odatle kod diobe nastala smetnja, pa zato

naredjuje, da ženska glava gubi pravo, što ju idu kao predstavnicu loze, kad se u zadruzi udade za zadrugara. († 30 al. 2. zak.) U rečenom primjeru prestat će Kata biti predstavnica, kad se udade za Pavla ili za Josu pošto je ovaj već bio uzadružen.

Kad dakle zadružni zakon zbori o lozama (§ 30) ili o predstavnicima obitelji (§§ 29 i 32), onda se pod tim ne razumijevaju loze i roditelji sa svojim potomcima po smislu civilnopravnom, već obitelj i predstavnici po smislu zadružnoga prava. Taj zadružnopravni pojam obitelji nije toliko važan u bivšem krajiškom, koliko u bivšem gradjanskom području. U bivšoj Krajini bile su po svim predjašnjim zadružnim zakonima diobne jedinice kod diobe zadružnih nekretnina pojedine glave, pa tako i sadašnji zadružni zakon za bivše krajiško područje naredjuje, da se svakolika nekretna imovina zadruge dijeli po broju muških i ženskih članova, koji su ovlašteni u zadruzi onoga dana, koga se zatraži dioba. Koliko glava u zadruzi onoga dana, kad se zatraži dioba, toliko dijelova u nekretninama. I udovica bez djece, koja je priudajom u zadrugu došla, i udovac priženjenik bez djece dobija alikvotni dio u nekretninama kao svaki član, samo se mora jednoj od diobnih stranaka pridružiti i s njome nastaviti zadružnu zajednicu, ako ih zadruga u gotovu novcu ne isplati (§ 32 zadr. zak.). U bivšem gradjanskom području naprotiv dijeli se zadružna nekretna imovina onako, kako se stranke nagode. A kad se diobne stranke ne nagode, nijesu diobne jedinice kod diobe nekretnina pojedine glave, nego loze, kojih su predstavnici bili u životu 1. siječnja 1837. Zadružna nekretna imovina dijeli se na toliko jednakih dijelova, koliko je dne 1. siječnja 1837. u zadruzi živjelo obiteljskih predstavnika tako, te po jedan dio dobijaju svi potomci skupa, koji potječu od toga predstavnika kao svoga stabla. Dio jedne loze može se opet dalje dijeliti po pojedinim obiteljima te loze. Ta ista načela valjaju i za uzadruženika i njegovu obitelj. On dobija od zadružnih nekretnina ono, što se je ugovorilo, kad je bio uzadružen, a ako nema takova ugovora, dobija jednak dio sa svakom lozom, što je postojala, kad je bio uzadružen. Ako se konačno ne zna, kad je uzadružen,

dobija jednak dio sa svakom lozom, što u zadruzi postoji, kad se dijeli. Udovica bez djece, koja je priudajom u zadrugu došla, i udovac priženjenik bez djece mogu dobiti dio u nekretninama samo onda, ako bi njihov bračni drug bio predstavnik, da je živ kad se zadruga dijeli. Nu i taj dio iznosi samo četvrtinu onoga, što bi od nekretnina bilo zapalo pokojnoga im bračnoga druga, da je živ (načelo §-a 758. o. g. zak.), a i s tim dijelom moraju se pridružiti k jednoj od diobnih stranaka i s njom nastaviti zadružnu zajednicu, koliko im zadruga taj dio u gotovu novcu ne isplati (§§ 30 i 31 zadr. zak.). Za udovicu, koja je priudajom u zadrugu došla, s djecom u zadruzi rodjenom i za udovca priženjenika s djecom u zadruzi rodjenom valja arg. § 60 zak. § 757 opć. gr. zakona. Dio u nekretninama svagda pripada djeci u vlasničtvo, a oni stječu pravo doživotnoga uživanja četvrtoga dijela tih nekretnina, ako ima manje od troje djece. Ako je troje ili više djece, ide ih pravo doživotnoga uživanja jednakoga dijela dječijih nekretnina kao svako dijete.

Makar je sadašnji zadružni zakon izdan za čitavu zemlju, ostavio je za diobu zadružnih nekretnina dva razna ključa. To je zato, jer je u tom pogledu bio i pravni razvitak razan. Do 1871. godine dijelile su se u bivšoj Krajini zadružne nekretnine samo po muškim glavama, dok nije zakon od 8. lipnja 1871. naredio diobu po glavama bez razlike spola, a to načelo prihvatiše i zadružni zakoni od 29. prosinca 1876. i od 14. travnja 1880. U bivšem gradjanskom području priznao je § 6 zak. čl. IV. od god. 1836. podanicima nasljedno pravo na neprikraćeni užitak urbarskoga selišta tako, te je time podanik stekao stalno pravo na urbarski posjed. Toga radi i naredjuje § 30 zak., kad se stranke o diobi nekretnina ne slože, da se loze izvode od onoga predstavnika, kojega je zak. čl. IV: 1836. zatekao živa na posjedu urbarskoga selišta, pa je samo poradi jednoličnosti i lakoće u sastavljanju rodovnika odredio 1. siječnja 1837. kao onaj dan, od kojega se u zadruzi počinju posebne obitelji. Osim toga bila je i u zak. članku VIII. od god. 1840. za nasljedstvo seljaka naredjena dioba na loze bez razlike spola, pa je sadašnji

zadružni zakon nadovezao na taj pravni razvitak u bivšem gradjanskom području.

Ali uza sve to, što u bivšem krajiškom području obiteljska veza nije odlučna za razmjer dijelova kod diobe zadružnih nekretnina, opet je zadružnopravni pojam obitelji za oba područja jedan i na njem osnovana prava predstavnika jednaka. P r e d s t a v n i k j e z a d r u g a r p l e n i s s i m o j u r e, a njegova su p r a v a o v a :

a) Dok traje zadružna zajednica, predstavnik zastupa svoju obitelj i u ime njezino saradjuje kod stvaranja skupne zadružne volje. Nu ako ima muških potomaka, koji su osamnaestu godinu navršili, saradjuju i ti s njime u tom (§ 8 zak.), a ako je sam još pod vlašću tutora ili skrbnika, saradjuje kod toga njegov tutor ili skrbnik u njegovo ime (§ 10 zak.).

b) Samo predstavnik ima pravo tražiti, da se posvema ili od česti ukine zadružna zajednica. Samo predstavnik vlastan je iskati diobu zadružne imovine, samo on ima t. zv. a k t i v n o d i o b n o p r a v o (§ 29 zak.). Ovršno izlučiti po smislu §-a 6. zak. može se dio samo takova zadrugara, koja ima aktivno diobno pravo, jer izlučni zahtjev vjerovnika samo nadomještava diobni zahtjev zadrugara ovršenika (rješidba zem. vlade od 8. travnja 1898. br. 19981). Nu ovršna izludžba morat će se dozvoliti, čim zadrugar ovršenik postane predstavnik obitelji, a do toga časa ne će se arg. § 1478 o. gr. zak. ni započeti zastara odštetne tražbine. Zahtijevati istup iz zadruge s otpremninom mogu samo predstavnici (rješidbba zem. vlade od 3. srpnja 1901. br. 21833. ex 1900.). Ako je predstavnik jošte pod vlašću tutora ili skrbnika, vrši aktivno diobno pravo u njegovo ime tutor ili skrbnik (§ 29 al. 2. zak.). Po tome, zadrugarka udovica s djecom ili bez djece ima aktivno diobno pravo samo onda, ako je predstavnica. Udovica s maloljetnom djecom, koja je tek priudajom u zadrugu došla, može tražiti diobu zadruge samo s privolom tutora i tutorskoga suda (§ 18 prov. naredbe k zadr. zak.), jer su djeca predstavnici, a nije ona. Naprotiv taka udovica bez djece nema nikakoga aktivnoga diobnoga prava. Konačno nema aktivnoga diobnoga prava ni priženjenik, već ako ga je uzadružnim ugovorom stekao (§§ 30 i 31 zak.).

Samo predstavnik ima aktivno diobno pravo, zato za njegova života ne može nijedan član njegove obitelji tražiti diobu zadruge, niti istup iz zadruge s otpremninom, niti se može dio ikojega člana njegove obitelji ovršno izlučiti. Tako se je to mislilo sve do najnovijega doba, pa se je to u vladinu obrazloženju k osnovi današnjega zakona isticalo kao znatna poboljšica pored nekadašnjih krajiških zakona od 8. lipnja 1871. i od 14. travnja 1880., koji su dopuštali diobu djeci uz žive roditelje, ako su ovi tome privoljeli. Nu novija praksa kao da ne uzima tako strogo vezu zadružnopravne obitelji i prava predstavnika, jer misli, da unutar jedne obitelji nema doduše mjesta redovnomu diobnomu postupku, ali da je s obzirom na dispozitivnu prirodu §-a 29. zak. ne samo izmedju predstavnika oca i sina mu, nego i izmedju predstavnika i ostalih članova njegove obitelji dopuštena tako nazvana „nagodbena“ dioba. To biva onda, kad predstavnik privoli diobi i pred oblasti potpuno uspije nagoda o razdiobi cjelokupne pokretne i nekretne imovine, pa kad je svakoj diobnoj strani osigurana zakonom propisana najmanja izmjera zemljišta (rješidbe zem. vlade od 1. listopada 1899. br. 40942. i od 28. listopada 1899. br. 71446. ex 1897.). Po tome bi bila dopuštena i dioba inokosne zadruge, i dioba izmedju muža i žene, i ovršno izlučenje dijela zadrugara nepredstavnika s voljom predstavnika, pa istup zadrugara nepredstavnika s otpremninom s voljom njegova predstavnika i ostalih zadrugara, — a tako opsežne dispozicije predstavnika i članova njegove obitelji zakon za cijelo nema na umu. S toga se s potpunim pravom može posumnjati, da li je § 29 zak. u istinu tako dispozitivne naravi, kako to uzima novija praksa.

c) Dok traje zadružna zajednica, zastupaju uz predstavnika njegovu obitelj i oni članovi njegove obitelji, koji po smislu § 8 zak. imadu pravo glasa. Nu kod diobe zadruge zastupa samo predstavnik čitavu svoju obitelj, zato § 32 al. 2. zakona i kaže, da se dioba, dozvoljena predstavniku obitelji, proteže na njegovu ženu i potomke. To je za krajiško područje trebalo

naročito reći, jer su u tome području, kako je znano, jedinice kod diobe zadružnih nekretnina pojedine glave, a nijesu obitelji kao u bivšem gradjanskom području.

Dioba zadruge raspravlja se samo sa predstavnicima. Kad § 38 zak. naredjuje, da se za diobu zadruge uz propisanu najmanju izmjeru selišta za svaku diobnu stranku hoće i privola barem polovine zadrugara s pravom glasa, onda ne misli možda privolu polovine zadrugara s pravom glasa po smislu §-a 8. zak., jer se sa svima tima dioba ne raspravlja, već misli privolu barem polovine predstavnika, što ih u zadruzi ima. Drugo je dakle pravo glasa kod stvaranja skupne volje zadružne, dok postoji zadružna zajednica, a drugo opet pravo glasa o tome, da li će se povesti dioba zadruge. Zato u diobnoj raspravi oblast samo odsutnim predstavnicima, a nipošto i drugim odsutnim zadrugarima postavlja skrbnika na čin, koliko odsutni predstavnik nije kod rasprave zastupan valjano opunomoćenim zastupnikom (§ 34 al. 4. prov. naredbe k zadr. zakonu).

Kaki je položaj kućegospodara, ako ga zadruga ima, za diobne rasprave? Kućegospodar pozvan je u ime svih zadrugara očitovati skupnu volju zadružnu, dok traje zadružna zajednica, a ona traje tako dugo, dok su zadružne nekretnine u zemljišniku upisane na zadrugu kao vlasnicu (§ 3 zak.). Makar se je dakle i povela dioba zadruge, dokle se god ne obavi gruntovni raspis zadruge po smislu §-a 36. zak., pozvan je i dužan kućegospodar očitovati tu skupnu zadružnu volju, pa zastupati zadrugu i pred javnim, upravnim i sudskim oblastima i spram trećih osoba. Nu u zadružnodiobni postupak nije zvan ni dužan utjecati, već ako je predstavnik, ali i u tom je slučaju zastupnik samo svoje obitelji, a nije zastupnik i drugih zadružnih obitelji (jer te zastupaju njihovi predstavnici), pa se s toga protiv svoje volje ne može prinuditi, da u zadružnodiobnom postupku obavi pravne poslove i u interesu drugih zadružnih obitelji. Tako misli i praksa (rješidba zem. vlade od 29. svibnja 1898. br. 27783).

d) Predstavnik stječe u ime svoje obitelji pravo na onaj dio zadružnih pokretnina i nekretnina, što kod diobe zadružne imovine zapane njegovu obitelj. Alikvotni dio zadružnih pokretnina, što po smislu §-a 33. zak. ide članove njegove obitelji, njemu se predaje, a njemu se predaje u fizički posjed i onaj dio zadružnih nekretnina, što je pravomoćnom diobnom odlukom zapao njegovu obitelj (§ 49 zak.). Ako predstavnik tvori diobnu stranku sa drugom obitelji ili s drugim obiteljima, s kojima će nastaviti zadružnu zajednicu, onda dašto treba toj diobnoj stranci dopali dio zadružnih nekretnina predati svima predstavnicima tih obitelji zajedno. Da to sve objasnimo jednim primjerom, a uzet ćemo za primjer krajišku zadrugu, jer se iz §-a 32. zakona namah ne razbira, kako se kod njezine diobe sastavljaju nekretni dijelovi. Recimo, da neka zadruga u području ličko-krbavske županije ima dvanaest jutara zemlje, a da u zadruzi žive braća Simo sa ženom Lucom i sa sinom Lukom, Marko sa ženom Katom i s djecom Jurom, Josipom, Ivanom i Marom, Milivoj sa ženom Evom i Pelagija, udovica iza pok. brata Save, ukupno dvanaest duša. Aktivno diobno pravo imade, to jest diobu zadruge može tražiti Simo, Marko i Milivoj (nipošto i Pelagija ili koji potomak prve trojice). Ako će se zadruga dijeliti, treba da tome privole bar dvojica od tih triju predstavnika. Nu ako će se zadruga dijeliti, treba još i to, da je svakoj diobnoj stranci osigurana najmanja izmjera zemljišta, koja za županiju ličko-krbavsku iznosi četiri jutra (§§ 38 i 35 sl. b. zak.). Nekretnine se dijele na glave (§ 32 zak.), na svaku glavu ide jedno jutro, tako te će dobiti Simina obitelj 3 jutra, Markova obitelj 6 jutara, Milivojeva obitelj 2 jutra, udovica Pelagija 1 jutro. Markova obitelj može sama da tvori zasebnu diobnu stranku, jer će dobiti 6 jutara, dakle za dva jutra više od minimuma, ali posebnu diobnu stranku ne može da tvori Simo sa svojom obitelji, a ni Milivoj sa svojom ženom, jer tu svaku obitelj nije zapao propisani minimum od četiri jutra; najmanje može zasebnu diobnu stranku da tvori udova Pelagija, koja se kod diobe sa svojim jednim jutrom mora pridružiti jednoj od diobnih stranaka (§ 32 al. 3. zak.), ako joj to jutro zemlje zadruga u novcu ne isplati (§ 34 zak.). Dijelovi u nekretninama, to jest diobne stranke sastavit će se ovako: Simo i Pelagija

zajedno (četiri jutra) pa Marko i Milivoj zajedno (osam jutara) ili Simo i Milivoj zajedno (pet jutara) pa Marko i Pelagija zajedno (sedam jutara), ili Simo, Milivoj i Pelagija zajedno (šest jutara) pa Marko sam (šest jutara). Ako Marko sam za se tvori diobnu stranku, moći će kod gruntovnoga raspisa svoj dio od šest jutara u gruntovnici upisati na sebe kao samovlasnika, ako njegova obitelj tome privoli. Svi drugi dijelovi, što ih tvore po dva brata ili jedan brat sa snahom Pelagijom, moraju se upisati na zadruge.

Naprotiv se oblasna provedba potajne diobe ne raspravlja samo s predstavnicima obitelji, već sa svima onima, koji faktično mirno i nesmetano uživaju dio zadružne nekretne imovine, što ih je potajnom (to jest prije 1. siječnja 1890. bez znanja oblasti izvedenom) diobom dopao. Taj dio može se, ako to traže, na njih kao samovlasnike upisati (§ 56 zak. § 4 nov.). Kod provedbe potajne diobe ne prosudjuje se ovlaštenje kao kod redovne diobe, već se samo na to gleda, da li je taj faktični posjednik stekao taj posjed na temelju nekoga zadružnopravnoga odnosa, to će reći takova odnosa, koji je u svezi s potajnom diobom, a nije osnovan ni silom ni prijevarom, ni kojim civilnopravnim poslom, recimo kupoprodajom i t. d. (riješidba zem. vlade od 5. svibnja 1896. br. 5667 ex 1894.). Ako primjerice udovica, koja je priudajom u zadrugu došla, kao jedini ovlaštenik u svojoj diobnoj grani posjeduje posebni dio, što ga je već njezin suprug u potajnoj diobi posjedovao, onda njoj pripada isključiva vlasnost toga dijela (riješidba zem. vlade od 19. ožujka 1892. br. 42821 ex 1891.).

e) Kad se god zadruga gruntovno raspiše na samovlasnika (t. j. individualnoga civilnopravnoga vlasnika), upisuju se zadružne nekretnine na ime predstavnika obitelji. Kad diobnu stranku tvori jedna obitelj, može se dio zadružnih nekretnina, što redovnom diobom zadruge zapane tu obitelj, u gruntovnici upisati na ime predstavnika kao samovlasnika, ako tome privole svi članovi njegove obitelji, koji po smislu § 8 zakona imadu pravo glasa (§ 36 al. 2. zak. i § 4 nov.). Isto tako kad izumru drugi zadrugari, ili bud s kojega razloga prestanu biti članovi zadruge, pa na zadružnom selištu preostane jedna obitelj, mogu se zadružne nekretnine u gruntovnici upisati na ime predstavnika kao samovlasnika, ako tome privole svi članovi njegove obitelji s pravom glasa po smislu §-a 8. zak. Kad na zadružnom selištu preostane jedan član predstavnik (pračlan, od pračlana rodjen, ili uzadružen s osobitim ugovorom), onda može zatražiti, da se u gruntovnici briše svojstvo zadruge i da se upiše kao samovlasnik zadružnih nekretnina. Ne zatraži li za života taj razlaz, valja iza njegove smrti ureda radi brisati u gruntovnici svojstvo zadruge i upisati ga kao samovlasnika. Kad naprotiv na zadružnom selištu preostane jedan član, koji nije predstavnik (recimo udovica, koja je priudajom u zadrugu došla, ili priženjenik bez posebnoga uzadružnoga ugovora), ide ga pravo samo dosmrtnoga uživanja zadružne imovine, a iza njegove smrti valja ureda radi u gruntovnici brisati svojstvo zadruge i upisati zadnjega predstavnika kao samovlasnika (§ 55 zak. i § 5 nov.).

Unatoč demokratskoj organizaciji zadružnoj vidjaju se u tim predstavničkim pravima jaki ostaci patrijarhata (ili matrijarhata, ako je predstavnik ženska glava) i na njem osnovanih prava glave obitelji.

4. Kaki pravni položaj imadu t. zv. n e p r a v i č l a n o v i z a d r u g e t. j. zadrugari, koji stupe u svećenički stalež, postanu časnici ili činovnici ili steku drugo koje mjesto sa stalnom oskrbom, zatim koji samostalno nastupe kaki obrt ili drugo koje trajno preduzeće (§ 51 zak.)? Jasno je, da taki članovi, dok zadruga traje, nemaju pravo uživati koristi zadružnoga dobra (§ 22), ni bud kada i kako utjecati u upravu zadružnom imovinom (§ 10), jer u zadruzi ne žive i svojim radom pod kućnim zadružnim zaptom za zadrugu ne privredjuju. Zato im zadruga i ne odgovara ni za kaku promjenu ili deterioraciju zadružne imovine. Oni ne mogu tražiti, da kućegospodar položi račun, ne mogu prijaviti kućegospodara ili kućana, kad prekrše kućni zapt (§§ 19 i 25). Na njih se ne uzima obzir kod odsvoja i zaduživanja zadružnoga zemljišta (§ 18), niti kod istupa člana iz zadruge s otpremninom (§ 2 nov.). Jer ne žive u zadružnoj za-

jednici, nemaju ni aktivnoga diobnoga prava, sve kad bi ga i imali, da su ostali u zadružnoj zajednici. Sva njihova predstavnička prava prelaze na njihove potomke, što su u zadruzi ostali (§ 29 al. 1. zak.). Nu uza sve to nijesu prestali biti članovi zadruge, nijesu izgubili svoje ovlaštenje na zadružnu imovinu. S toga i njihov dio na zadružnu imovinu konkurira, kad valja po §-u 6. zad. zak. ovršno izlučiti dio kojega zadrugara, a kod redovne diobe ide ih dio jednako kao da su bez prekida živjeli u zadružnoj zajednici. Kod provedbe potajne diobe dašto da se na njih ne uzima obzir, već ako faktično posjeduju koji dio zadružnih nekretnina. Naprotiv ne gube prava, što idu zadnjega člana zadruge po §-u 55. zak. i §-u 5. novele. Ako svi zadrugari na zadružnom selištu izumru, može taki nepravi član, koji bi bio predstavnik, da je ostao u zadruzi, tražiti, da se u gruntovnici briše svojstvo zadruge i on upiše kao samovlasnik, pa ako toga za svoga života ne zatraži, valja ga iza njegove smrti u gruntovnici upisati kao samovlasnika zadružnih nekretnina. Ako taki nepravi član ne bi bio predstavnik, da je u zadruzi ostao (recimo zadrugarka udovica, koja je priudajom u zadrugu došla, postane općinska primalja) ide ga pravo dosmrtnoga uživanja zadružne imovine.

5. Što se odsutnika tiče, treba razlikovati ovlašteno i neovlašteno odsutne. Dok traje zadružna zajednica, ovlašteno odsutni ne utječu u upravu zadružnom imovinom; samo kod poslova, kojima će se zadružni nekretni imetak opteretiti, otuđiti ili zamijeniti, ili kojima se inače dira u sućnost nekretnoga imutka, treba da i oni budu saslušani, koliko dašto imadu pravo glasa po §-u 8. zak. Kad ovlašteno odsutni o tim poslovima pismeno ne očituje svoju volju, zamolit će za zadrugu nadležno općinsko poglavarstvo ono općinsko poglavarstvo, u području kojega ovlašteno odsutni zadrugar boravi, neka ga o tim poslovima sasluša, a ako je boravište odsutnika nepoznato, imenovat će mu općinsko poglavarstvo skrbnika za čin i ovoga prizvati k raspravi (§ 10 zak. i § 7 prov. mu naredbe). Naprotiv neovlašteni odsutnici nemaju pravo ni u kojem pogledu, pa ni kod takih poslova utjecati u upravu zadružnom imovinom.

Jer i ovlašteni i neovlašteni odsutnici žive izvan zadružne zajednice, očito je, da za svoje odsutnosti nemaju pravo uživati koristi zadružnoga dobra, niti od kućegospodara tražiti, da položi zadružni kućni račun. Za promjenu i deterioraciju pokretne imovine ne odgovara dakle zadruga ni ovlaštenim i neovlaštenim odsutnicima, a za promjenu i deterioraciju nekretne imovine samo ovlaštenim odsutnicima.

Na samo pitanje ovlaštenja ne utječe nimalo, da li je zadrugar ovlašteno ili neovlašteno odsutan. S toga i neovlašteni odsutnik može zatražiti diobu zadruge, ako je predstavnik (§ 29 zak.), i on ima pravo glasovati o tome, hoće li se zadruga podijeliti ili ne će (§ 38 zak.); i za njega kao i za ovlaštena odsutnike, ako u diobnoj raspravi nije zastupan valjano opunomoćenim zastupnikom, treba da oblast imenuje skrbnika za čin (§ 34 al. 4. prov. naredbe k zadr. zak.). Nu samo kod ovlaštenih odsutnika dužna je oblast ureda radi paziti, jesu li diobnom nagodom osigurana njihova prava (§ 40 sl. b) zak.). Konačno samo ovlašteni odsutnik ima pravo tražiti, da se potajna dioba njegove zadruge ispravi novom razdiobom, jer je izvedena bez njegova znanja, ili jer mu je njome naneseno nasilje (§ 56 sl. a) zak.).

6. Konačno ima u zadruzi posebni pravni položaj kućegospodar. On nije, kako znamo, bitna ustanova za zakonski pojam zadruge, jer ga ne treba, kad na zadružnom selištu preostane samo jedna osoba, a i inače, ako zadruga ostane bez kućegospodara, nije zato njezino pravno biće ni prestalo niti je prekinuto. Nu ako na zadružnom selištu ima više osoba, bit će kućegospodar svagda nuždan, kad treba da zadruga spram oblasti i trećih osoba očituje svoju skupnu volju.

Jer je kućegospodar pozvan, da bude s jedne strane na čelu zadružnoga kućanstva, a s druge strane da spram oblasti i trećih osoba očituje skupnu volju zadružnu, može biti kućegospodar samo taki zadrugar, koji je pravi član zadruge, to će reći, koji živi u zadružnoj zajednici, navršio je dvadeset i jednu godinu ili je sudbeno proglašen punoljetnim (§ 252 o. gr. zak.), a nad kojim nije produžena očinska vlast (§ 172 o. gr.

zak.), niti je pod štitništvom ili skrbništvom. Nadalje ne može da bude kućegospodar ni taki zadrugar, za kojega se znade, da je lijenčina, pijanac, raspikuća ili da će u opće zlo i sebično upravljati zadružnom imovinom (arg. § 25 zak.), a konačno ni taki zadrugar, koji je sam ili kojemu su žena ili djeca u parnici sa zadrugom (§ 9 al. 2. zak.) Žena može da bude kućegospodar samo onda, kad u zadruzi nema za to sposobna muškarca, nu i žena zadrugarka treba da za to bude isto onako sposobna, kao i zadrugar muškarac (treba da je po načelima o. gr. zak. sposobna upravljati svojom imovinom, da nije u parnici sa zadrugom itd.). A kad u zadruzi nema ni muškarca ni žene, sposobne za kućegospodara, imenuje općinsko poglavarstvo kućegospodarom i zastupnikom zadruge štitnika ili skrbnika kojega maloljetnika ili skrbljenika, što u zadruzi živi, ili ako je više štitnika ili skrbljenika, jednoga od njih (§ 8. zak. i § 6 prov. mu naredbe).

Kućegospodara biraju natpolovičnom većinom glasova zadrugari s pravom glasa ili ga, kad se ovi ne mogu složiti o izboru, imenuje općinsko poglavarstvo, saslušavši prije zadrugare s pravom glasa. I izabranomu i imenovanomu kućegospodaru izdaje općinsko poglavarstvo uredovnu svjedodžbu, kojom će se spram oblasti i trećih osoba iskazivati kućegospodarom. A da mu može izdati taku uredovnu svjedodžbu, nužno je, da zadrugare s pravom glasa sasluša ne samo onda, kad je sama imenovala kućegospodara, nego i onda, kad su zadrugari sami izabrali kućegospodara, jer općinsko poglavarstvo jamči za istinitost i zakonitost izbora kućegospodara (§ 6 al 2. prov. naredbe). S toga izriče rješidba stola sedmorice od 15. studenoga 1900. br. 4372., da u uredovnoj svjedodžbi, kojom se zadrugar iskazuje kućegospodarom, treba da bude zasvjedočeno, da li je nakon saslušanja sviju zadružnih članova s pravom glasa izabran jednoglasno ili većinom glasova kućegospodarom, ili je uredaradi od općinskog poglavarstva takovim postavljen, jer inače taki zadrugar nije legitimovan na zastupanje zadruge u nekoj parnici. Kaku jurističnu prirodu ima ta uredska svjedodžba? Ona nije nikaka odredba, jer općinsko poglavarstvo nema po zakonu

pravo odobriti ili ne odobriti neki izbor kućegospodara, već samo kućegospodara imenovati, kad se zadrugari o izboru ne slože. Ona je dakle zasvjedočenje, javna isprava, koja ima doduše potpunu snagu dokaza, jednako kao i svaka druga javna isprava, nu protiv koje je svagda dopušten protivdokaz. S toga u parnici zadruge može protivstranka pobijati sadržinu te uredske svjedodžbe, može recimo dokazivati, da zadrugar, koji se je u toj parnici ili kod nekoga pravnoga posla tom svjedodžbom iskazao kućegospodarom, nije bio zakonito izabran kućegospodarom ili da ga je općinsko poglavarstvo mimo izbora zadrugara kućegospodarom imenovalo i t. d., a bit će stvar redovnoga suca da prosudi, koliko je taj protivdokaz uspio, koliko taj zadrugar unatoč toj produciranoj svjedodžbi nije bio legitimovan zastupati zadrugu kao kućegospodar. To misli reći rješidba zem. vlade od 8. siječnja 1900. br. 52985., kad izriče, da upravna oblast nije vlasna izdati kakovu prejudicionu odluku o dokaznoj snazi te svjedodžbe, kad je ta isprava neistinita i protivzakonita, već da se taj dokaz ima provesti pred nadležnim sudom.

Izabrana ili imenovana kućegospodara mogu zadrugari s pravom glasa natpolovičnom većinom glasova promijeniti (§ 8 al. 3. zak.), a može ga i općinsko poglavarstvo poradi nesposobnosti skinuti sa kućegospodarstva (§ 25 zak.). I tako novoizabranomu ili novoimenovanomu gospodaru treba da općinsko poglavarstvo izdade pomenutu uredsku svjedodžbu. Zadrugar, koji je izabran ili imenovan kućegospodarom, dužan je prihvatiti se kućegospodarstva i ne može za svoj trud tražiti nikake naročite nagrade, jer ga poslovi kućegospodarstva oslobadjaju od opće zadružne dužnosti raditi za zadrugu. Tu je opću zadružnu dužnost obvezan vršiti samo toliko, koliko mu to dopuštaju upravni zadružni poslovi (§ 21 in f. zak.).

Prava i dužnosti kućegospodara mogli bismo razvrstati u tri skupine: on zastupa zadrugu spram oblasti i trećih osoba, a u samoj zadružnoj zajednici upravlja kućanstvom i drži kućni zapt.

a) Kućegospodar nije, kako znamo, nikaki organ zadruge, već samo njezin zakoniti, to jest zakonom odredjeni punomoćnik.

S toga kućegospodar ne treba, kad spram trećih osoba zastupa zadrugu, ni u jednom slučaju naročite punomoći, pa ni u onom, kad se po smislu §-a 1008. o. gr. zak. hoće punomoć, što glasi na pojedini posao, već se svagda iskazuje uredskom svjedodžbom, koju mu izdaje općinsko poglavarstvo. Opseg te punomoći i dužnosti, što odatle nastaju za kućegospodara, prosudjuju se po normana §§ 1002 do 1026 o. gr. zak., koliko zadružni zakon ne daje za to specijalnih ustanova. Po tome je kućegospodar dužan marljivo i pošteno nastojati oko probitka i koristi zadruge, pa mu nije dopušteno prisvajati si koristi zadružne imovine (§ 1009 o. gr. zak.). Ako prijedje stege, što je zakon nametnuo njegovu zastupanju, ako počini štogod, što je zakonu unatoč; ako neki pravni posao, za koji se hoće privola većine zadrugara s pravom glasa ili odobrenje suda ili potvrda upravne oblasti, sklopi u ime zadruge bez te privole, odobrenja ili potvrde, odgovoran je za sve štetne posljedice, a isto je tako dužan naknaditi svaku inu štetu, što nastane njegovom krivnjom (§§ 1009 in f. i 1012 o. gr. zak.). Kućegospodar može doduše imenovati po normama opć. gr. zakonika punomoćnika, nu prenese li bez potrebe posao, što bi ga sam imao obaviti, na koga trećega, odgovara on sam zadruzi za posljedice (§ 1010 o. gr. zak.). Isto tako nema sumnje, da i zadruga može za poslove, koji ne pripadaju k redovnom gospodarstvu ili kojima se dira u sućnost zadružne nekretne imovine (§ 10 zak.), po propisima opć. gr. zakonika imenovati punomoćnika i izvan zadruge. Kućegospodar može doduše zaračunati sve nužne i korisne troškove, što ih je nastojeći oko posla učinio (§ 1014 o. gr. zak.), nu ne može nigda tražiti od zadruge za svoj trud kakove nagrade (arg. § 21 zak.). Naprotiv štitnik ili skrbnik, koji je po §-u 8. zak. ujedno i kućegospodar zadruge svoga štićenika ili skrbljenika, moći će tražiti nagradu, koliko mu ta pripada po §-u 1004. o. gr. zak.

Ne samo spram trećih osoba, nego i spram javnih oblasti zastupa kućegospodar zadrugu. On je dužan i vlastan primati sve odluke javnih oblasti, koje se tiču zadruge (§ 9 zak.); on zastupa zadrugu, kad se radi o raspisu državnoga poreza i drugih

javnih podavanja, o redarstvenim odredbama i t. d. Konačno vršio je u ime zadruge i politička prava: pravo izbora za sabor (§ 6 izbornoga reda od 15. srpnja 1881. i zakon od 29. rujna 1888. o preinaci toga izbornoga reda). I po zakonu od 28. svibnja 1910. o izbornom redu vršio je kućegospodar pravo izbora za sabor, nu ako je u zadruzi kućegospodar bila ženska glava, pripadalo je izborno pravo najstarijemu muškomu članu zadruge. U potajno podijeljenoj zadruzi prije 1. siječnja 1890. imao je u svakoj odijeljenoj grani izborno pravo onaj muški član, koji je za tu granu plaćao porez (§ 2). Po izbornom redu od 1918. godine, koji je donio opće pravo glasa, nijesu se u banskoj Hrvatskoj nigda obavili izbori za sabor. Nadalje je kućegospodar vršio pravo izbora općinskoga zastupstva (§ 29 al. 2 zak. čl. XVI : 1870.) i pravo izbora županijskih skupštinara (§ 13 zak. od 5. veljače 1886. o ustroju županija). Nu kućegospodar, koji nije navršio dvadeset i četvrtu godinu već je samo punoljetnim proglašen, nije mogao vršiti tih političkih prava (arg. § 1 izbornoga reda od 28. svibnja 1910. i § 29 zak. čl. XVI : 1870.) U tom slučaju bila je dakle zadruga lišena svojih političkih prava. A praksa uzimala je prije zakona od 28. svibnja 1910., da je tako i onda, kad je žena kućegospodar; ni u tom slučaju nije mogla zadruga vršiti svojih političkih prava, jer je aktivno i pasivno pravo izbora za sabor, za općinsko zastupstvo i županijsku skupštinu pripadalo samo zavičajnicima i općinarima muškoga spola. Koliko kućegospodar ili član zadružni ima osebujne svojine (§ 21), nema sumnje, da su mu kao samostalnomu zavičajniku i općinaru mimo zadruge pripadala sva politička prava. Ali u takom slučaju kućegospodar po §-u 3. zakona od 28. svibnja 1910. nije mogao posebice glasovati u ime zadruge, a posebice u ime svoje, jer je po tome zakonu svaki izbornik imao pravo samo na jedan glas.

b) Zakon luči u §-u 10. tri vrste poslova, što se odnose na nutarnju upravu zadružnom imovinom: poslove, kojima se dira u sućnost zadružne nekretne imovine, nadalje poslove, koji ne pripadaju k redovnom gospodarenju, i konačno poslove, što pripadaju k redovnom gospodarenju.

U prvu vrstu poslova ide primanje člana u zadrugu osobitim ugovorom (§ 2); otudjivanje, zaduživanje i zamjena zadružnih nekretnina (§§ 11 i 12 zakona); zatim istup člana iz zadruge s otpremninom, kad je ta u nekretninama (§ 17 zak. i § 2 nov.) i konačno ovršno izlučenje dijela zadrugara u naravi (§ 6 zak.). U drugu vrstu poslova ide: izbor kućegospodara (§ 8 zak.), istup člana iz zadruge s otpremninom, kad je ta u pokretninama (§ 17 zak. i § 2 nov.); odobrenje zadružnoga kućnoga računa, što ga polaže kućegospodar (§ 19 zak.); dioba onoga, što preteče koncem godine od plodina i drugih skupnih dohodaka (§ 23 zak.) i ovršno izlučenje dijela zadrugara u novcu (§ 6 zak.). Kod tih poslova prve i druge vrste ne odlučuje kućegospodar, već ili svi zadrugari ili natpolovična većina zadrugara, kojima po §-u 8. zak. pripada pravo glasa. Kućegospodar tek je vlastan i dužan, da zaključak zadrugara provede.

U treću vrstu konačno idu oni poslovi, koji se odnose na redovno gospodarenje, to jest na upravu svakidašnjega zadružnoga gospodarstva i odredjivanje za to nužnoga potroška. U tim poslovima odlučuje kućegospodar sam u ime svih zadrugara (§ 10 al. 1 zak.). On naredjuje, kako će se obaviti nužne kućne i poljske radnje, a svaki član zadruge dužan je raditi po toj naredbi kućegospodara. On dopušta pojedinim zadrugarima, da ne vrijedjajući te općene zadružne dužnosti mogu privredjivati za sebe ili da se mogu na neko vrijeme iz zadruge udaljiti. S druge strane naredjuje, da svi kućani bez razlike spola i dobi uživaju pravednom mjerom koristi zadružnoga dobra, da svaki dobije redovnu i običnu odjeću i obuću, a bolesnik liječničku pomoć i primjerenu dvorbu (§§ 20 do 22 zak.). O toj svojoj upravi dužan je kućegospodar zadrugare obavješćivati pa iza svake godine do konca siječnja polagati za minulu godinu točan račun o svakom dohotku i trošku zadruge. Taj račun odobrava zadruga, a kad se o tom zametne spor, općinsko poglavarstvo uz pravo utoka kotarskoj oblasti (§ 19 zak.)

c) Da se zaštiti poredak u zadružnoj zajednici, daje zakon kućegospodaru vlast karnosti domaće. Svi su kućani dužni poštivati kućegospodara i pokoravati se njegovim naredbama, pa je neposlušne i nepokorne kućane vlastan kućegospodar, ako su punoljetni, prije svega opomenuti i ukoriti, a ako su maloljetni, primjereno pokarati i kazniti. Ako ni to ne hasni, vlastan ih je prijaviti općini, koja će nepokornoga zadrugara kazniti zatvorom u općinskoj kući do osam dana ili prinudnim radom (ručnom radnjom) na korist općine (§§ 22, 24 i 26 zak.)

K ovoj skupini poslova kućegospodara moglo bi se pribrojiti i njegovo pravo davati članovima zadruge ženidbene dozvole, jer se nijedan zadrugar ne smije oženiti niti se ko smije zadrugarki priženiti u zadrugu bez dopuštenja kućegospodara (naredba zemaljske vlade, odjela za unut. poslove, od 6. svibnja 1882. br. 17529). Za zadrugare dakle svejednako ima neka vrsta političkoga ženidbenoga konsensa.

7. Prije nego završimo ove kratke napomene o organizaciji zadruge, da kažemo jošte koju o *imenu njezinom* i *prezimenu njezinih članova*. Dok su se u Slavena pojedinci negda zvali prezimenima, kojima su se porodice pozivale od koljena na koljeno po krsnom imenu očevu, pa je u Rusiji i danas prezime sastavljeno od krsnoga imena očeva i porodičnoga imena, a u nas sve do reforme cara Josipa II. u drugoj polovini osamnaestoga stoljeća djeca mijenjala svoje prezime po krsnom imenu očevu, sada svako fizičko lice treba da ima uz prezime, porodično ime i svoje individualno, krsno ime. Državni zakoni naredjuju, da svako, bio državljanin ili ne bio, treba što prije da dobije svoje individualno, u kršćana krsno ime, a porodično ime, prezime uredjeno je tako, da niko ne smije po volji odabrati i mijenjati to ime, pa da jedared dobiveno ime i prezime osniva individualno pravo i ličnu dužnost. Pravo spram svakoga, koji sebi hoće da nadjene isto prezime, i dužnost spram države, da jedared dobiveno ime i prezime valja i da pridrži.

Norme o prezimenu daje u nas opći gradjanski zakonik. Kod toga pretežno valjaju načela patrijarhata. I zadruge su od davnina do danas sačuvale svoja prezimena, u istinu porodična imena po krsnom imenu negdašnjega svoga plemenskoga ili kućnoga starješine, jer je, što se toga tiče, kao u svih drugih

Slavena, i u nas patrijarhat dugo potrajao. Samo se sada pored toga prezimena individualno nazivaju i po svojem kućnom broju i selu, jer u istom kraju obično ima više zadruga istoga porodičnoga imena, koje su potekle od istoga plemenskoga ili kućnoga starješine. Kadšto još dodaju posebne pridjevke i nadimke, da bi se još bolje razlikovali od zadruga istoga imena. No ne valja misliti, da i članovi zadruge treba da nose njezino porodično ime, ili da ga u istinu svagda i nose. Jer što se tiče imena pojedinih članova zadružnih, izgubile su po §-u 60. zak. sve observancije svoju snagu, pa i o tome danas valjaju norme općega gradjanskoga zakonika, budući da u samom zakonu o zadrugama nema za to nikakih specijalnih propisa. Po tome je redovno prezime zadrugara porodično ime njihove zadruge. U braku rodjena djeca svagda uzimaju prezime svoga oca (§ 146 o. gr. zak.). To pravilo valja dakle i za djecu onih, koji su se u zadrugu priženili, tako zvanih domazeta (§§ 1 sl. c) i 31 zak.). Domazetu svagda ostaje njegovo prezime, a djeca mu ne nose porodično prezime zadruge, kojoj su članovi, već njegovo. To isto valja i za onoga, koji je osobitim ugovorom primljen u zadrugu, jer i takovu uzadruženom članu ostaje njegovo porodično ime. Žena, nadalje, uzima prezime svoga muža (§ 92 o. gr. zak.). To pravilo valja i za onu zadrugarku, kojoj se neko priženi. Ona gubi porodično ime svoje zadruge i uzima prezime priženjenika. Onda, djeca vanbračna nose prezime matere (§ 165 o. gr. zak.). Prema tome će vanbračno dijete zadrugarke nositi porodično ime njezine zadruge, koliko mati ne da unijeti dijete u maticu krivo, pa se protivno naredbi zem. vlade, odj. za bog. i nast., od 26. ožujka 1881. br. 732. ne unese njezino pravo ime i prezime, ili ga ne predade u nahodište, kad dijete ne prima prezimena matere, već je to ime i za nj tajno. Kad je ženidba proglašena nevaljanom (§§ 94 do 102 o. gr. zak.), gubi i u zadrugu priudata žena pravo i dužnost nositi porodično ime zadruge, dok to kod raspusta ženidbe (§§ 111 do 117 o. gr. zak.) nije zakonom uredjeno, ali je u nas u praksi tako, da raspitana žena ne gubi prezimena muževljeva, da dakle raspitana u zadrugu udata zadrugarka i dalje nosi porodično ime muža zadrugara.

Po tome i u zadružnom području valja općeno načelo gradjanskoga prava, da se prezime ne zadobija nasljedstvom, već rodjenjem ili ženidbom, jer se za nasljedstvo svagda hoće smrt ostavitelja. To za stečenje prezimena nije nužno, a nasljedstva u zadruzi i onako nema.

Eto, to je u najglavnijim potezima pravo, kojim je danas uredjena kućna zadruga u banskoj Hrvatskoj. Bit će možda zamjerke, da je ovaj nacrt suviše dao mjesta historizmu, da je u njem gdjegdje prevladala empirična i realna strana. Možda je prečesto pošao putem induktivnim i genetičkim, da bi objasnio unutrašnju i kauzalnu vezu pojava, utjecaj plemena, naslijedjenih ideja, novijega znanja i socijalnih ustanova. Možda se je više nego je trebalo klonio onoj u našim radovima ovakove vrste uobičajenoj spekulaciji i raznovrsnoj kazuistici, jer su mu svagda bile preče prilike i potrebe praktičnoga života od čiste teorije. Kod toga odista nije imao na umu, da bi ovoj zadnjoj onako osjekom odrekao svaku cijenu, kao na priliku Ferdinand Lassalle, kojemu gradivo bez misli svejednako ima svoju relativnu vrijednost, ali misli bez gradiva baš toliko vrijede, koliko i tlapnje. To bi bilo i izlišno u ovako praktičnom predmetu, kao što je ovaj, o kome se radi. Za nj se jedno može izvjesno ustvrditi. Što je naše zakonotvorstvo, uredjujući kućne zadruge, upalo u tolike zablude, a naša knjiga, raspravljajući teoretski o njima, iznijela dobrim dijelom nepodesne sudove i nepraktične ideje, za cijelo je bilo krivo upravo to, što ni u naše državne gospodarstvene politike ni u naše teorije nije svagda bilo jasnih pojmova i pogleda, kako su se naš narod i njegove gospodarstvene ustanove historijski razvijale. Našemu svijetu kao da je nedostojalo onoga historizma, za koji Gustav Schmoller (Handwörterbuch der Staatswissenschaften, III. izd., sv. VIII. str. 405) kaže, da iz njega u narodnom gospodarstvu izniče onaj praktični, realistični smisao, bez kojega svako umovanje u socijalnom i političkom području zalazi s pravoga puta — onaj

smisao za ono, što u istinu postoji i što je moguće, te je baš tako daleko od toga, da svaki odvažniji napredak drži za nemogući, jer se ljudi ne mijenjaju, kao i od toga, da bi prihvatio lude sanje za budućnost u nadi, da će neka socijalistička ustanova naprečac stvoriti same kreposne i nesebične ljude.

A tome se realističnom shvaćanju i iz ovoga kratkoga nacrta nadaje, da je kućna zadruga u nas i danas po svojoj organizaciji čisto seljačka staleška ustanova sa svojim posebnim porodičnim redom i članovima, kojima zakon daje posebnu zadružnopravnu kvalifikaciju i ograničenu ličnu pravnu i djelatnu sposobnost u privatnopravnom sustavu. Makar je agrarna komunistička zajednica, a po tome čist izražaj demokratske ideje, opet nema u njoj ravnopravnosti, jer je u nju, sve da je lična jednakost članova iskonski i postojala, socijalne razlike unijelo srednjevjekovno feudalno pravo, koje te ravnopravnosti ne pozna. Dok su dužnosti i stege svih članova jednake, razna su im osobna i imovinska prava po dobi, spolu i po tome, jesu li predstavnici loze ili nijesu. Vlast njezine glave porodice, starješine, kućegospodara produžena je roditeljska vlast nad članovima dokle su god živi, a vlast, koja svakomu zadrugaru do smrti krati ličnu i ekonomsku slobodu i prinudjava ga, da sve svoje sile upotrebi samo za probitak i korist čitave zadruge. Ne samo u imovinskim, nego i u bliskim osobnim odnosima, drži ta vlast ljude u najtješnjoj, komunističkoj zajednici i onda, kad je za to nestalo unutrašnjih moralnih i ekonomskih uslova. Njihovo nezadovoljstvo, razdor, neslogu i razmirice, sve te svadje zaova i jetrva hoće da upokori krutim zadrugarskim zaptom i policijskom prinudom javne oblasti. A sama je ta kolektivna gospodarstvena jedinica ne samo pod osobitom zaštitom zakona i pod svedjernim policijskim nadzorom, koji se unosi i u najtanje porodične stvari, pa je kao svaki skrbljenik u svojoj djelatnoj sposobnosti i ekonomskoj slobodi vezana privolom javne vlasti. Ona je izviše u istinu i zajednica pod moraš, koja se po svojoj slobodnoj volji smije razvrći samo onda, kad to nije na štetu od državne vlasti propisanih agrarnopravnih ciljeva. Zadruga, sva njena organizacija i svi njezini članovi u prvom redu imadu da služe tim ciljevima. Ponajprije ekonomskom interesu, da bi se spriječilo prenaglo gibanje seljačkoga posjeda, pa da se seljaštvo ne proletarizuje, već da mu se pomogne u borbi za svoj gospodarstveni bitak. A onda i političkomu interesu, da se narodni živalj sačuva na djedovskoj grudi. Na nestadak tih interesa ili kod socijalnih, pravnih i političkih prilika, koje ih mogu oživotvoriti bez tolikih stega lične i ekonomske slobode seljaka, nestaje prirodno i potrebe take agrarnopravne ustanove.

U sadašnje doba, kad svaki pojedinac ide za svojom ličnom, duhovnom i ekonomskom slobodom, kad novovjeka demokracija hoće sve kulturne i socijalne tekovine da prikloni i najširim narodnim življima, kad je seljak gotovo u svima krajevima kulturnoga zapada zadobio svoju potpunu ličnu, gospodarstvenu i političku slobodu, svakako je mučan i golem zadatak javnoj upravi svake zemlje, da taku zadružnu organizaciju seljačkoga posjeda, dok to ti viši agrarnopravni ciljevi ištu, održi na okupu i tim ju ciljevima privede. Očito je, da javna uprava banske Hrvatske sa ono šezdeset paragrafa zakona i desetak novele, a paragrafa općenih i kratkih, kao što su svi upravni zakoni, ne bi nikako ili tek slabo mogla da izvrši taj svoj zadatak, da nije od prvoga početka pribirala i do kraja dotjerala valjanu praksu. Bez nje teško da bi se ovako teoretski mogao prikazati sustav hrvatskoga prava kućnih zadruga, pa i u ovako kratkom nacrtu. A ta zadružnopravna praksa nema se ničega stidjeti od naše sudske, civilne i kaznene. Nije imala kake pravne kontrole, upravnoga sudovanja, da bi ju nadziralo, ispravljalo, utvrdjivalo. Nije imala pomoći ni od austrijskoga ni ugarskoga sudovanja, a ni od tudje knjige, već je bila prinudjena crpsti sve svoje odluke iz rodjene svoje pravne svijesti i erudicije. Sabrala je čitavo blago novih osnovnih načela zadružnoga prava. Pod vodstvom dra. Nikodema Jakšića i dra. Milorada Cuculića, a saradnjom po izbor naših upravnih zvaničnika, iznijela je, a većinom valjano i riješila, svu silu pitanja i publicističkih i privatnopravnih, mučnih i zamršenih, koja šira javnost i ne

sluti. Bila je gotovo nezapažena naša kulturna tekovina, a i blagodat seljačkom narodu, kojemu je u njegovu ekonomskom i duhovnom razvitku puno privrijedila i pripomogla.

Bilo bi još puno govora o tome, kake je agrarne, ekonomske i narodne uspjehe polučila banska Hrvatska tom socijalnom politikom svojih zakona o zadrugama, a i o tome, kako je Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Bugarska pozitivnim zakonima kućne zadruge preuredila i upriličila prema novovjekim potrebama, pa kaka je iskustva u tome području stekla. Ali to bi daleko prekoračilo granice, što su bile odredjene ovome nacrtu. Tek da još iznesemo jednu misao i želju. Zadruga je iskonski slavenski simbol rada, a rada Slavenu sopstvenoga, ratarskoga, težačkoga. Naš pučki jezik nije doduše prije poznavao toga imena, ali je svagda kazivao, da je „zadružna" ona kuća, gdje ima dosta d r u g a r a, pomagača, radnika, težaka, ne gledeći na to, imaju li istoga oca ili nemaju, gdje ima dosta ruku da kuću teku, dosta poslenika, da joj budu puni hambari. Zadruga je naša dična historijska socijalna organizacija poljskoga rada, koja je svoju djecu učila pameti i zapovijestima božjima i ljudskima, bratskoj ljubavi i mirnome bogobojaznom životu. Ona im je zasadjivala u dušu čestiti i pošteni socijalni moral i upućivala ih, da radom i naporom grade sebi put života, da kuće kuću i u znoju svoga lica obradjuju svoju grudu, ako će da bude hljeba izobila. Ona je rodjeno čedo onoga praslavenskoga etosa, što se jednako odvraća i od onih Germana, o kojima je Tacit pisao, da drže za lijenost pa i za kukavičku slabost steći znojem, što se može dobiti krvlju, i od one ponosne antikne naročito helenske duhovne aristokracije, koja je zazirala od svakoga prljavoga posla, štono odbija čovjeka od slobodne dokolice i zameće u njem niske misli, po kome, kako Platon veli, mora da zakržljavi najbolja čest čovjeka, da bude robinja najgoroj. Ali sad je individualistično poimanje svijeta zavladalo ovim našim vijekom. Pored prirode kao pasivnoga načela priznalo je rad stvaralačkim načelom narodnoga bogatstva. Što više, u svojim socijalističkim sanjama podiglo je ručni rad na prijestolje tvorca svega, i svijeta i njegove

historije. Novi taj golemi pokret neminovno sa sobom donosi nove oblike političke i socijalne organizacije. Dao Bog, da sa sobom nama ne donese i etički nazadak od toga od djedova naslijedjena, duboko u duši našega težačkoga naroda ukorijenjena socijalnoga morala! Jer ako je ljubav k društvenom boljitku, lično osjećanje zajednice sa svim socijalnim poretkom i stvaralačka djelatnost za dobro svega društva najveća socijalna krepost, a ono je za cijelo onaj socijalni moral najviši i najčestitiji, što ga je Carlyle proglasio — neka se niko ne usudi približiti se ovome zemaljskom planetu, koji ne će da radom svojim bude od koristi.

A dobro uredjena porodica u istinu je prva i najbolja škola toga morala, navlastito seljaku, kojemu težak život i oblici moderne kulture, što se je gotovo svakolika okupila u gradovima, ne daju da se kao gradjanin puno bavi pitanjima politike i javne uprave. Njemu su s domom i s domaćim ognjištem povezane sve misli o dobroj sreći i svi njegovi najdraži probici. Od gradjanske se porodice taj plemenski socijalni moral, ti od djedova naslijedjeni navičaji i običaji, ta narodna duša brzo odvoji, dok je seljačka vjekovna njena čuvarica. Te seljačke porodice svagda su u nas davale, a i danas daju, najveći broj žitelja, a zadruga je većinom bila njihova pravna i socijalna organizacija. Pa jesu li naši zakonotvorci i učeni pravnici igda o tome dosta vodili računa, da n a j v e ć a č e s t n a š e g a d o m a ć e g a s v i j e t a n e ž i v i p o o p ć e m g r a d j a n s k o m z a k o n i k u, već p o z a d r u ž n o m p r a v u? Jesu li našim seljačkim prilikama pa i zadruzi priklanjali bar toliko pažnje i brige, koliko i drugim gradjanskim ustanovama? Smijemo li se i u napredak, što se toga tiče, nadati kakovu boljku, ako podju po stopama predratnih metoda i skorašnjih reformatora agrarnih? O njima je već B o g i š i ć („De la forme dite inokosna", pag. 46) iznio tako zgodnu karakteristiku Spencerovu, da prečesto, kad i ne povećaju zla, koje hoće da izliječe, nanose novih, da se tako reče, pobočnih zala, koja su kadšto teža od zala prvobitnih. To je zato, jer neke empirične naučne škole ne vide ništa do najbližih uzroka i neposrednih posljedaka po-

put neznalice gomile, koja u svakoj pojavi vidi tek ono, što je prije bilo, i ono, što dolazi poslije. Jer im ne pada na um, da je svaka činjenica tek karika u beskrajnom nizu, da se radja od mirijada predjašnjih činjenica i da je sjeme, iz kojega će nići mirijade potonjih činjenica. Jer zaboravljaju, da poremitivši jednu kariku činjenica, preinačuju najbližu činjenicu ne samo u toj karici, nego i u budućim posljedicama, što će ih ta činjenica imati.

Publié à l'occasion du premier millénaire du couronnement du premier roi croate Tomislav

V. KRIŠKOVIĆ

Professeur à l'Université à Zagreb

PRÉCIS HISTORIQUE ET DOGMATIQUE DU DROIT CROATE DE LA ZADROUGA (COMMUNAUTÉ DE FAMILLE).

TABLE DES MATIÈRES.
